

БОРИС ЦИБУЛЬСЬКИЙ

ЛЮДИ КОЗАЦЬКОГО СЕРЦЯ

(слідами жорстокої долі)

П о в і с т ь

Частина Перша

Париж 1959

Boite Post N14
M. Lange (Moselle)
France

БОРИС ЦИБУЛЬСЬКИЙ

**ЛЮДИ КОЗАЦЬКОГО
СЕРЦЯ**

(слідами жорстокої долі)

П о в і с т ь

Частина Перша

diasporiana.org.ua

Париж 1959

Всі права застережені автором.

На обкладинці: Полковник Б. О. Козаченко (з вусами) зі своїм знайомим по кількох роках свого скитання на чужині.
Фото — Софія. Болгарія.

Première Imprimerie Ukrainienne en France
3, rue du Sabot, Paris VI

**Присвячую своєму
приятелеві на чужині
Проф. П. КАЗАНІВСЬКОМУ.**

Автор.

Від автора.

Дякуючи активній участі численних читачів моїх творів в справі допомоги мені в реалізації виданих мною книжок, а також дякуючи поодиноким добровільним пожертвам окремих осіб на мій скромний літературний фонд, цього року виходить в світ I-ша частина моєї повісти «Люди козацького серця». Цей твір з'являється своєрідним переказом, вложеним мною у відповідні художньо-літературні форми, колишнього життя і діяльності знаного на Зіньківщині, а особливо на Кубані, полковника Кубанського Козачого Війська Бориса Олександровича Козаченка, членів його родини та деяких осіб з його рідні та знайомих.

Поряд з цим, я досить широко освітлюю також і політичні та воєнні події часів збройних змагань за свою незалежність українського і козачого народів, та участь у цих подіях цього колишнього козачого полковника. Знаючи цю особу ще з своїх дитячих років, а також будучи досить близьким до всієї його родини, я намагався належно і послідовно освітлити увесь знаний мені матеріял щодо цієї теми, а також, одночасно, широко використати офіційні історичні матеріяли з визвольних протибільшовицьких і навіть більшовицьких змагань, та перекази особистих друзів і приятелів полковника Б. О. Козаченка, серед яких чимало знаходиться ще й тепер на чужині. Як буде далі відомо з цієї повісти, вона розпочинається на рідних землях дружини полковника Б. О. Козаченка

Олени Панасовни — в хуторі Соколовщині на Зіньківщині. За якийсь час вона раптово переноситься на Кубань і триває там аж до закінчення її першої частини. Фінал подій цієї повісти відбудуватиметься на Україні — в час другої світової війни.

Якщо реалізація книжечок I-ї частини цієї моєї повісти буде успішною і якщо здоров'я моє дозволить мені і далі продовжувати писати цю повість, то я гадаю, що в наступному році мені вдасться видати і її другу частину (дещо більшу).

Хочеться вірити, що дорогі мені читачі моїх літературних творів і на цей раз не відмовлять мені допомогти реалізувати якусь кількість примірників цієї I-ї частини моєї повісти, і своєю дружньою підтримкою уможливллять таким чином вихід в світ і її другої частини. На закінчення цього мого коротенького звернення-надії хочеться від щирого серця подякувати всім тим, хто абсолютно безкорисно, не шкодуючи свого часу і сил, безпосередньо чи посередньо допоміг мені в справі реалізації моїх попередніх двох збірок поезій, і таким чином дав мені можливість випустити в світ цю I-шу частину мого твору «Люди козацького серця».

До цих дорогих мені осіб належать: пан М. Хамів, подружжя Петро і Євгенія Сергієнки, пані М. Костенко; протоіереї-священики о.о. К. Квасницький, П. Архангельський, Б. Яковкевич, М. Антохій, О. Кулик, О. Костюк, І. Жуковський, З. Поляков, П. Білонь, О. Потульницький, Г. Криштанович, Ф. Легенюк, П. Зубрицький та М. Земляченко; Диякон о. О. Воронин; священики української Євангельської Церкви — о.о. М. Фесенко, П. Боднар та В. Боровський. Генерали О. Вишнівський та К. Смовський; полковники П. Закусило та Ю. Ківерчук; д-р І. Драбатий, О. Руденко, проф. П. Казанівський, Л. Рись, О. Балаш, І. Вонарка-Варнак, Я. Возняк, д-р Ю. Скворцов, Ф. Гнип, М. Вінни-

цький, подружжя Борис і Владислава Хайневські, пані Р. Білокурова, д-р К. Шурин, Г. Маслівець, Ю. Дідковський, інж. І. Миколаєнко, проф. В. Ємець, д-р В. Гудзяк, Ф. Лабушняк, М. Лопатько, П. М'ягкий, М. Цибульник, М. Цибульський, Д. Одинців, Н. Яворський, П. Старченко, В. Ганчук, інж. А. Берегулька, П. Шпірук, М. Боровський, Д. Гамонів, Ф. Бульбенко, І. Доценко, М. Креєр, П. Макуха, М. Заховайко, М. Ликів, Й. Лапченко, А. Зільбернагель, В. Василевський, В. Коваль, родина Г. Сокола, Є. Павлюк, А. Шудрик, О. Чуб, О. Пилипчук, М. Соловійов, пані О. Онуфрак, Д. Галушак, А. Клименко, Р. Мозоль, М. Поліщук, М. Тичинський, В. Шепель, П. Цехош, Т. Гундер, О. Глуховецький, І. Хлібович та інші.

Автор.

ЛЮДИ КОЗАЦЬКОГО СЕРЦЯ

I

На хвилястій просторій українській долині, що з заходу захищається пасмою невисоких гір, а зі сходу перетинається невеликою річкою Грунь - Ташанню, розкинулося мальовниче повітове місто красуні Полтавщини Зіньків.

На південний захід від цього міста, над невеликим жидівським кладовищем, що за чималим ровом ніби ховається в густих вишневих та лісових деревах, стелеться вузький шлях до маленького хутора Соколовщини, в якому знаходиться невеликий маєток знаного українського шляхтича Панаса Петровича Соколовського. Цей маєток, в порівнянні з маєтками великих землевласників, не кидається в очі своїм видимим багатством, але підізджаючий до нього відразу помітить хазяйське око і дбайливу руку його господаря. Ще за кілька десятків кроків до головної садиби маєтку, старано огорожені невисоким тином, стоять чепурно збудовані клуня, коровник та спеціальна будівля з загородою для робочої худоби та молодняка. За великими дощаними ворітьми та вже вищою загородою, з правого боку годвір'я красується зелено пофарбованою бляхою головний будинок маєтку, що потопає в майстерно розсаджених деревах, декоративних кущах та квітах, які розносять по подвір'ю незвичайно приємні пахощі.

В кількох десятках кроків від цього будинку, ніби ховаючись від нього, стоїть невеличка кухня, на солом'яному дахові якої завзято вуркочуть численні голуби.

Далі, з цього ж правого боку подвір'я, що впирається у чималий сад, стоїть також покритий зелено фарбованою бляхою сарай для реманенту та кількох коней, а за ним, знову ж під солом'яним дахом, льодник, що ніби притулився біля зразкової гасіки Панаса Петровича. З лівого боку подвір'я стоїть кілька рублених комор покритих очеретом, що теж впираються в ще кращий сад, який межують зі старим, ніби замріяним лісом. Над самим лісом у гарненькому садочку, що навкруги огорожений невисоким тином, стоїть гарний омшаник для бджіл та численні вулики з бджолами, за якими Панас Петрович доглядає сам особисто. Це його улюблена праця і, одночасно, найулюбленіша розвага і відпочинок.

Тут відпочивають також, але вже вічним сном, його найближчі родичі, яким відведений для цього певний куточок саду, що старано пильнуються значно молодшою за Панаса Петровича його дружиною Марією Львовною та старшою дочкою Олександрою Панасовною. Ходячи сьогодні по цьому садочку, Панас Петрович перекидається своїми думками у далеку давнину.

Як нащадок старого козацького роду він згадує своїх давніх предків — запорожців, про яких не раз оповідали йому ті, що тепер вічно спочивають біля його любої пасіки. Панас Петрович свято шанує пам'ять цих своїх предків і завзято боронить старі козацькі традиції.

Недарма він відхилив залицяння багатих і родовитих українських шляхтичів до його наймолодшої дочки красуні — Олени, і віддав її заміж за досить бідного, але з правдивим козацьким серцем офіцера Ку-

банського Козачого Війська Бориса Олександровича Козаченка. І треба сказати, що тепер не тільки Панас Петрович та його улюблена донька Олена, але також і їхні недруги бачать вдалий вибір і справжнє щастя достойної пари.

Будучи високорозвиненим, енергійним і достатньо відважним, Борис Олександрович швидко пішов вгору по драбині офіцерських рангів і сьогодні вже в ранзі підполковника, він мусить повернутися з турецького фронту у відпуск до хутора Соколовщини, де на нього з нетерпінням чекають всі мешканці цього маєтку, а найбільше Панас Петрович та вірна дружина Бориса Олександровича — Олена Панасовна.

Отож Панасу Петровичу не терпиться. Він ще раз обійшов пасіку, поглянув на сонце, і, не дивлячись на свої майже вісімдесят років, впевненою ходою пішов до виходу. Була вже обідня пора Ласкаве літнє сонце щедро стелило по годвір'ю своє блискуче проміння і здавалося, що й воно, разом з Панасом Петровичем та іншими мешканцями цього маєтку, раділо цьому небуденному для них усіх дню.

Панас Петрович, що ніколи до цього не цікавився справами кулінарії, зайшов до кухні і усміхаючися до своєї дружини лагідно сказав: ти ж, Маша, блисни сьогодні своєю майстерністю, а особливо в справах солоненького... Дуже вже ласий наш Борис до нього.

В цей мент на дворі почувся гомін, загавкали собаки і Панас Петрович побачив як несподівано на подвір'я в'їхав закурений пилюгою фаєтон з трійкою добрих коней.

— Ой, Боже ж мій, — сплеснувши руками, сказала Марія Львовна, — а в мене ще все не закінчене!.. Я ж думала, що він, голубчик, приїде увечорі, а він мов на крилах прилетів до нас. Іди ж, старий, скорше до нього, а я тут швиденько розпоряджуся та теж грибіжу зустрічати.

Панас Петрович пішов. Біля фаєтона стояла вже радісна Олена Панасовна і, мов соловейко щебечучи своїм приємним голосом, взявши за руку Бориса Олександровича, вела його на зустріч наближаючомуся до них Панасу Петровичу. Будучи майже в розквіті своїх сил (йому було тоді неповних тридцять п'ять років) стрункий і вродливий, в прекрасній козако-офіцерській уніформі з високопіднятою головою Борис Олександрович виглядав справді величаво. Побачивши Панаса Петровича, він ласкаво усміхнувся і помахав йому рукою.

Але бачучи, що старенький Панас Петрович поспішає до нього, Борис Олександрович негайно застеріг його від цього і, міцно взявши Олену Панасовну за руку, весело підбіг разом з нею до свого улюбленого тестя.

Панас Петрович був дуже схвилюваний. Він обняв Бориса Олександровича і вони дружньо розцілувалися. В цей мент до них підбігли діти Олесь, Павлик та маленька Наталочка і всі разом закричали:

А ми теж грийшли зустрічати нашого тата, — а потім, мов засоромившись, відскочили назад і почали горнутися до усміхненої до них мами.

Борису Олександровичу це було дуже приємним. Він підійшов до найстаршого з них Олеся, якому було тоді вже дев'ять років, і ласкаво пригорнувши його до себе кілька разів поцілував.

— Ну, Олесю та Павлику, ви також будете тепер справжніми козаками. Я привіз вам з собою гарні козачі строї і завтра, одягнувши їх, поїдемо всі разом до міста фотографуватися.

— А мені що? — несміливо промовила Наталочка і якомсь дивно поглянула на свою маму.

— О, тобі, моя гташечко, мабуть найбільше за всіх — і Борис Олександрович, схопивши Наталочку

на руки почав підкидати її до гори та міцно пригортали до себе.

Від такої несподіванки Наталочка легенько скривилася, а потім, почавши пручатися, напівплачучи, тихо промовила:

— Я до мами, до мами хочу!

Всі засміялися.

Віддавши Наталочку щасливій мамі, Борис Олександрович в супроводі всієї своєї родини та Панаса Петровича зайшов до хати. Там вже чекала грийшовша з кухні Марія Львовна, Олександра Панасовна та молода служниця Маруся Говтвань, що завжди була нерозлучною з родиною Бориса Олександровича у всіх її далеких подорожах. Радости присутніх не було кінця. Всі наперебій розпитували Бориса Олександровича про його здоров'я, успіхи, новини, і т. д., і т. п.

Нарешті цю розмову перебив Панас Петрович. Ти б, стара, звернувся він до своєї дружини, дала б уже щось підкріпитися — сама ж знаєш, що солов'я байками не годують... Марія Львовна якось здивовано поглянула на нього, а потім, зібравшись з духом, лагідно промовила: а вжеж що дам, — і який ти тільки не тергеливий!

В цей мент з їдальні почувся брязкіт тарілок, які дбайливо розставляла вже по столі Олександра Панасовна. Ну, пробач, пробач, Маша, винувато промовив Панас Петрович, а я думав, що вашим балачкам і кінця не буде...

Почувши ці слова Марія Львовна задоволено поглянула на Панаса Петровича і, сказавши щось тихенько Олені Панасовні, швиденько пішла до їдальні, щоб там зробити останні приготування.

Раптом, несподівано для всіх, відчинилися двері і до хати зайшов всіми шанований хуторянин — зразковий господар і далекий родич Панаса Петровича Петро Іванович Соколовський.

Це був поважний вже віком, гарної вроди і велетенської будови та сили чоловік, якою тепер у наш миршавий вік не багатьох людей наділяє Всевишній. Його трьохаршинний зріст, більш як аршинні плечі та величезна напів сива борода не раз наганяли панічного страху тим, хто будьколи зазіхав на його добро чи тільки хутірське життя. Петро Іванович хоч і не відзначався великою письменністю, але був він надзвичайно мудрою, працьовитою і порядною людиною.

Знав він і в рільництві, і в садівництві, і в справах мисливства, а вже передбачити наперед погоду, то мабуть краще за нього не змогла б зробити і центральна метеорологічна служба цілої російської імперії... З Панасом Петровичем був він в дуже добрих дружніх і ділових відношеннях, і вони частенько відвідували один другого.

Отож і сьогодні маючи прохання до Панаса Петровича, щоб той полагодив йому деякі справи у Зінківському земстві, він прийшов сюди і несподівано для себе спіткав тут добре знаного йому гостя.

Вже не раз Петро Іванович розкривав цьому гостеві глибини своїх наук — таємниці лісу, фавни, своєї метеорології та астрології, і багато, багато дечого іншого.

І не раз здавалося Борису Олександровичу, що цей чоловік, який у цих своїх «науках» майже ніколи не помилявся, містить в собі якісь надземні сили і знання, яких звичайна людина не може зрозуміти.

І всього лише минулого року, коли Борис Олександрович також приїздив у свій відпуск до Соколовщини, Петро Іванович не аби як блиснув цими своїми незвичайними знаннями. Був тоді теплий, погожий соняшний день. На прохання Бориса Олександровича піти з ним та його малими синками Олесем та Павликом до лісу, щоб відгочити там від набридших Борису Олександровичу воєнних буднів, Петро Іванович

надів на себе легенький літній одяг і раненько, після свого звичайного сніданку, пішов на подвір'я Панаса Петровича, де на нього вже чекали Борис Олександрович та його жваві синки. Чемно привітавшись один до одного і закінчивши останні приготування до цієї подорожі, всі разом вирушили до навколишнього лісу.

Ліс підходив аж до самого подвір'я Панаса Петровича, а тому всі вони і не зчулися як минувши ставище і так званий базок, де між невисокими горами грайливо протікав сріблясто чистий струмочок, добралися до прекрасної Линникової Поляни, а за нею й до розкішного густого лісу, серед якого, в деяких місцях, було тяжко пробиратися навіть промінню злотистого літнього сонця. Та для Петра Івановича ліс цей, здавалось, не мав жодних таємниць і заборон, і тому він впевненою ходою вів усіх у глибінь цього лісу.

Йому було знайоме тут все, що росло тепер навкруги нього, що знаходилося у цьому лісі сьогодні чи відвідувало цей ліс кілька днів перед тим. Тому, помахуючи ціпком, з яким він ніколи не розлучався, Петро Іванович, повернувшись до Бориса Олександровича та дітей, з задоволенням і впевненістю сказав:

Ну, хлопці, сьогодні ми видеремо тут рідкого хижого птаха, що на велечезній дикій груші змостив собі гніздо і забравшись у цю гущавину напевно не чекає на непрошених гостей. Цього птаха дуже тяжко знайти у наших лісах, а тому не тільки для вас, але також і для мене ця сьогоднішня подія буде великою несподіванкою. Правда, видирати корисних птахів, а тим більше маленьких пташок, с великим гріхом, продовжував Петро Іванович, але розорити хижака, який може ще сьогодні роздирав тіло цих корисних людям пташок чи курчат, це є, так би сказати, нашим обов'язком, який я і вирішив сьогодні здійснити. Отже, хлопці, за мною вперед, вже осталося недалеко, і

Петро Іванович увів їх усіх у найбільшу гущавину лісу.

Але увійшовши в цей ліс Борис Олександрович за якийсь час помітив, що з Петром Івановичем не все гаразд: то він погляне на землю, то повернувшись на бік візьме до рук якусь схилившуюся гілку дерева і нильно дивиться на неї, ніби розшукує у ній чогось, але нічого не говорить і лише з якимсь непокоєм час від часу поглядає на Бориса Олександровича.

Нарешті, пройшовши ще яких кілька десятків кроків, Петро Іванович зугинився, і поглянувши навкруги з сумом сказав до всіх: Ну, козаки, марні були наші надії! Тут вже був хтось спритніший за нас. Нам далі йти нічого, бо хижак безперечно вже видраний.

Від такої несподіванки Борис Олександрович був зовсім заскочений, і поглядаючи то на Петра Івановича, то на оторопілих Олеся та Павлика якось здивовано промовив: Я нічого не розумію!

Невже справді можна зробити такий висновок за кілька сотень кроків від розташування гнізда хижака? Можливо це тільки здається вам, Петро Івановичу, і все, як ми і думали, буде в порядку? У відповідь на ці слова, Петро Іванович гнівно блиснув своїм пронизуючим поглядом на Бориса Олександровича, а потім, звертаючись до нього, з незадоволенням сказав: Здається? Мені ніколи не здається, бо в житті я знаю тільки так або ні.

Поглянь-но тепер на землю та на навколишні гілки та листя, звернувся він знову до Бориса Олександровича, і ти й сам побачиш, що тут вже походжено, і то походжено вже добре...

Скажеш, може, напосідаючи все більше на Бориса Олександровича, продовжував Петро Іванович, що тут не проходили люди — то чому ж тоді в самій гущині гілок перекручене листя? Борис Олександрович мовчав. Він почав був приглядатися до так званих «слі-

дів» на землі, до потурбованих гілок і листя, але абсолютно нічого там не бачив за винятком поданого йому до рук, Петром Івановичем, зламаного верхечка гілочки, на якому листя справді гочало вже в'янути. Ткнувши Борису Олександровичу цей «доказ», Петро Іванович впевненою ходою пішов вперед.

Борис Олександрович, а за ним і Олесь з Павликом, мов покірні ягнята, йшли за Петром Івановичем, роздумуючи кожен по своєму про цей дивний прогноз новітнього характерника діда - велетня. Вийшовши на галявину, на якій, ніби сміючися з них, блистило проміння ясного сонця, вони побачили групу високих дерев, серед яких виділялася гущиною своїх гілок величезна лісова груша, на верховині якої виднілося гніздо незнаного їм птаха.

Петро Іванович мовчки вів усіх далі. Нарешті, дійшовши до цієї групи дерев він зупинився і, глибоко зітхнувши, сказав Борису Олександровичу: лише кілька днів тому, відвідувавши це місце, я бачив як у гнізді сидів птах.

Тепер його там немає — можеш у цьому переконатися.

Шкода, що я маю вже забагато років, усміхаючись сказав Петро Іванович, а то і в цьому ти побачив би мою майстерність.

В цей мент, почувши цю розмову, прудкий і сміливий Олесь, що по деревах умів лазити немов мавпа, голосно закричав: я, я перший полізу годивитися на гніздо. Ні, ні заперечив йому Борис Олександрович: боронь, Боже, злякався птаха, то впадеш з дерева. Петро Іванович голосно зареготався: лізь, Олесю, сказав він йому; це тобі не вперше, а що до птаха, то будьте обоє спокійні — він більше туди не прилетить.

З сяючим від задоволення обличчям Олесь поліз на дерево.

Його маленькі, але міцні і вправні рученята май-

стерно хапалися за кожний сук та товсту кору дерева, а звиклі до цього ніжки, мов крицеві гружини підіймали його все вище і вище до гнізда.

Олесь був завзятим колекціонером пташиних яєць, але він ніколи не руйнував жодних гнізд, беручи лише з них по одному яечку з кожного для своєї колекції. Тому лізучи і до цього гнізда, він думав більше за це своє «законне» яечко як за що інше. Але цього не сталося. Долізши до гнізда, він з розчаруванням побачив, що воно було вже порожнім. З подряпанними руками і ногами, поглянувши навкруги і подивившись на чекаючих його біля груші Петра Івановича, тата та Павлика, Олесь обережно, але ні з чим, поліз додолу.

Всі його зустріли там мов справжнього переможця, а Петро Іванович, гладячи його по голові, витяг для нього зі своєї кишені ще й плиточку шоколяду, яку старано ховав від усіх до потрібного часу.

Отакий -то був хуторянин Петро Іванович Соколовський, що прийшов сьогодні до Панаса Петровича і несподівано для себе застав у нього добре знаного йому Бориса Олександровича Козаченка. Привітавшись до всіх, Петро Іванович відразу ж підсів до Бориса Олександровича і з усмішкою запитав його:

Ну, козаче, розкажи ж мені про твої успіхи з турком, чи може вони такі самі як колись були з японцем?

Борис Олександрович легенько усміхнувся. У війні з Японією, майже на самому початку бойових операцій, Борис Олександрович був поранений у ногу і знаходячися з приводу цього досить довгий час у шпиталі не міг чимсь особливим проявити себе в боях з ворогом. Він зрозумів цей колючий натяк Петра Івановича і сміючися відповів йому: та ні, тепер ніби краше. Навіть вередлива Анна навідала вже мене...

І Борис Олександрович розказав Петру Іванови-

чу про його бойові успіхи і відзнаки, в тому числі і про нагородження його орденом св. Анни.

Ну, щастя тобі, Боже, Борисе! З ворогом бийся і далі хоробро, але й про себе не забувай — сказав Петро Іванович і відкликавши набік Панаса Петровича вийшов з ним на подвір'я.

В цей мент до присутніх повернулася з їдальні Марія Львовна і граційно вклонившись запросила їх усіх до столу. Підкріпившись смачним обідом, всі розійшлись по своїм справам: Панас Петрович оглянути господарство, Марія Львовна з Олександром Панасовною докінчити кулінарські справи, Маруся з дітьми пішла бавитися до садочку, а Борис Олександрович ліг відпочити на канапі, де відразу ж примостилася біля нього і Олена Панасовна. Не зчулися всі як минув і день.

**

Другого дня Борис Олександрович проснувся досить рано.

Йому дуже хотілося здійснити свій намір з приводу його спільного фотографування з Олесем та Павликом у привезених їм козачих строях, і він, ласкаво умовляючи Олену Панасовну зайнятися разом з ним потрібним до цього приготуванням, почав виймати зі своїх валізок ці свої гостинці.

Зразу ж по сніданку і Олесь, і Павлик дістали кожен свій стрій, а Олена Панасовна своїми вмілими руками грипасувала ці строї до своїх синочків так, що здавалося вони шилися для них на замовлення у доброго кравця.

Маленькі хлопчики виглядали немов справжні козаки.

Вони були одягнені у прекрасні вовняні черкески з сріблястими газирями і нашитими на плечах погонями, в кольорові бешмети та великі смушеві білі шапки, і підперезані майстерно оздобленими вузькими

кавказькими пасиками, на яких висіли у Олеся кінжал, а у Павлика маленька шабля. Обидва хлопчики були дуже задоволені цим подарунком.

Жвавий і рухливий Павлик не знав навіть що робити йому з радощів. Він то бігав по хаті, притримуючи рукою свою шабельку, що перешкоджала йому рухатися, то задивлявся на себе у велике дзеркало-трюмо, закусивши при цьому свою пухкеньку губку, то смикав Олеся за його черкеску і показував йому на свою шаблю — словом був у справжньому екстазі.

Ти ж гляди, Павлику, звернувся до нього Борис Олександрович, не закуси часом своєї губки, коли будемо фотографуватися.

Ні, ні, тату, це я тільки тут, а там цього не буде — сказав засоромившийся Павлик і відразу ж притулився до своєї мами. В цей мент до хати зайшов старенький Панас Петрович і похваливши підбігших до нього Олеся та Павлика за їхній козачий вигляд сказав, щоб усі збиралися до від'їзду, бо на них вже чекають запряжені коні.

Подякувавши Панасу Петровичу за його турботи, Борис Олександрович, а за ним і Олена Панасовна з дітьми швиденько зібралися і вийшовши на подвір'я, де на них чекали запряжені у прольотку пара коней, негайно від'їхали до Зінькова, до якого повіз їх дебелий, хоч і вже досить літній чоловік — хуторянин Грицько Тютюнник.

У місті їм довелося всім дуже добре. Без жодної затримки вони сфотографувалися у найкращого зіньківського фотографа — жида Рубінштейна і відвідавши у Зінькові матір і вітчима Бориса Олександровича — стареньких вже Крижановських, надвечір щасливо повернулися додому.

Увесь свій дальніший відпуск Борис Олександрович провів дуже скромно. Як він так і Панас Петрович не хотіли влаштувати з приводу його приїзду особ-

ливо гучних гулянок, шануючи, як вони говорили, тих — хто б'ється тепер на життя і смерть з жорстоким загарбником рідної батьківщини. Але Борису Олександровичу жилося тут і так дуже добре. Всі його любили і шанували, і дбали за те, щоб він дійсно тут відпочинув і, одночасно, провів цей свій відпуск як-найкраще для себе.

Марія Львовна, що завдяки збігу обставин у перший день приїзду Бориса Олександровича спізнилася блиснути своєю майстерністю кулінарії, та належно пригостити свого дорогого гостя, тепер здоганяла упущене.

Здається не проходило жодного дня, щоб вона не видумувала все нових і нових блюд. Тут були різноманітного смаку і кольору борщі, супи і розсолюшки; були тут і шніцелі, і бефстроганови, і різногатункова смажена птиця та риба з начинкою і без неї; а вже щодо солодоців, то мабуть і найкращі кондитори не тільки Зінькова, а й самої Полтави навряд чи могли б щось краще приготувати. Кожного ранку, а часом і над вечір Борис Олександрович разом зі своєю дружиною та дітками відвідували овочеві сади Панаса Петровича, які розміщені були у нього аж у чотирьох місцях, ходили на прогулянки до лісу, де з особливим задоволенням збирали гриби та ягоди, та правдиво втішалися навколишньою природою, якою так щедро наділив Всевишній нашу славну красуню — Полтавщину. Часом Борис Олександрович заглядав і до своєї багатії бібліотеки, що чепурно була розміщена вмілими руками Олени Панасовни на двох етажерках та спеціально зробленої застекленої шафи для книг. В цій бібліотеці знаходилися чудові видання книг знаного на всю Україну видавництва «Вік», величезна всесвітня історія Іегера, що складалася замалим не з кількох десятків книг, класики української, російської, польської та іншої чужоземної літератури, а також різнома-

літні підручники латинської мови, якої Борис Олександрович був великим знавцем. Будучи кадровим офіцером кубанського козачого війська, він уділяв також велику увагу своїй колекції найрізноманітнішої зброї, що починалася складатися від найстародавніших козачих рушниць та пістолів, що вистрілювалися ще за допомогою кремневої собачки, і кінчалася наймодернішою зброєю того часу, якою він поповнював свою колекцію з російсько-турецького та інших фронтів.

Олена Панасовна також дуже захоплювалася всім козачим. Вона з справжньою любов'ю перекладала кожна козацьку рушницю, пістоля чи шаблю, і сама також майстерно стріляла з маленького дамського браунінга, який привіз і їй у подарунок Борис Олександрович з турецького фронту.

Якось стріляючи з цього браунінга і чуючи з уст Бориса Олександровича числені похвали на свою адресу, Олена Панасовна сказала йому: Любий мій! Чи ж не варто віддавати свої сили, знання чи майстерність для того чим живеш, про що думаєш і надієшся, що шукаєш і знаходиш, і що веде тебе вперед ніби сльиво провідної зорі до ще щасливішого і радіснішого майбутнього. В віках нашої української історії устами нашого народу славиться козачина в легендах і переказах, в піснях і думах, в жартах і звичаях; то чому ж мені — дружині козацького старшини, разом з тобою не славити її? Мабуть що так, моя мила, ласкаво відповів їй Борис Олександрович і підійшовши до неї положив свою руку на її плече.

Не забував Борис Олександрович і за своїх дітей.

Часом цілими годинами бавився він з ними, розказуючи їм про різні пригоди у своїх походах, про далекі чужі краї, і виховуючи їх при цьому у душі козацької правди і волі.

За час цього відпуску Бориса Олександровича не раз відвідували його родичі — мати Федосія Петровна зі своїм другим чоловіком Сергієм Івановичем Крижановським, старший брат Олени Панасовни Володимир Панасович зі своєю дружиною і близькі приятелі — вчитель зінківської гімназії П. М. Зелінський з дружиною, полковники Лосменський та Я. Крахотін (останнього Б. О. завжди остерігався, бо той керував тоді зінківською жандармерією), лікар В. О. Годзевич та інші.

Борис Олександрович в свою чергу відвідав у Зінкові декого з них і був задоволений цими відвідинами. Так і не зчулися всі як відпуск Бориса Олександровича наблизився до свого кінця і він знову мусів був від'їздити на фронт.

Вся родина Панаса Петровича та Бориса Олександровича дуже засмутилися з цього.

Борис Олександрович також почував себе не дуже добре. Йому було дуже шкода розлучатися не тільки зі своєю любовою дружиною та діточками, але також і зо всіма іншими його родичами та мешканцями цього маєтку, що так дбайливо турбувалися за нього протягом усього цього його відпуску, який він з таким задоволенням провів серед них. Але війна є війною. Вона має свої не тільки писані, але ще й не писані закони, які, в лоні і адміністративної і моральної відповідальності, людині дуже тяжко обходити.

Отож, враховуючи все це, і Борис Олександрович мусив був також підкоритися цим законам і приготуватися до свого від'їзду. Не спалося в цей час і Олені Панасовні. Не раз просипаючись уночі і обнімаючи та цілуючи свого чоловіка вона думала про його козачу долю, що, можливо, підстерігає його вже десь у далеких горах Закавказзя і там, замість того, щоб захистити від смертельної небезпеки війни, віддасть його на поталу до рук якогось підступного і лютого турка. Але

про все це вона лише думала і мовчала. Вона не хотіла щоводити на Бориса Олександровича жодної тині свого смутку і зо всієї своєї сили намагалася бути твердою і, одночасно, турботливою і ласкавою. Нарешті настав тяжкий для всіх день від'їзду Бориса Олександровича.

Найпершим з усіх пробудився Панас Петрович. Він тихенько встав з ліжка, одягся і пішов на подвір'я, щоб розпорядитися там належно нагодувати коней та ще раз перевірити прольотку, якою треба було везти Бориса Олександровича аж до Полтави.

Марії Львовні також не дуже спалося, а тому, вставши слідом за Панасом Петровичем з ліжка і обережно заглянувши до кімнати, де спав Борис Олександрович з Оленою Панасовною, вона пішла зайнятися справами готування сніданку та різних страв Борису Олександровичу для його дороги.

Біля шостої години ранку збудилися і Борис Олександрович з дружиною, а незабаром і всі діти. В цей мент до хати повернувся Панас Петрович і звернувшись до Марії Львовни сказав: Ну, стара, не барися з сніданком, бо дорога далека, а час вже пізній. Знаючи, що в таких випадках Панас Петрович не любить, щоб йому перечити, Марія Львовна відразу зробила все, що треба, і за кілька хвилин сніданок був поданий. Швиденько підкріпившись, чим Бог послав, Борис Олександрович почав збиратися в дорогу. Закінчивши всі приготування, у яких невідступно від нього допомагала йому Олена Панасовна, він підійшов до Панаса Петровича і зворушливо попрощався з ним. Панас Петрович, у якого від розворушених чуттів у очах забреніли сльози, перехрестив Бориса Олександровича і поблагословив його в далеку дорогу. Марія Львовна також дала йому своє благословення.

Попрощавшись з дітками, які відразу ж почали плакати, а також зо всіма іншими, Борис Олександро-

вич сів у прольотку і разом з Оленою Панасовною, яка захотіла проводити його аж до Полтави, швидко виїхав з двору.

II.

Минув якийсь час. Як на німецькому, так і на турецькому фронті, де мав бути Борис Олександрович, війна продовжувалася і далі, але від часу зречення від престолу царя Миколи II-го — тобто з березня місяця 1917 року, і надзвичайно активної пропаганди більшовиків серед солдатів російської армії вона вступила в нову фазу, яка швидкою ходою наближалася до якогось непевного свого кінця.

Від Бориса Олександровича вже кілька місяців не було чути жодних вістей. По всій Україні заворушилися національно - революційні елементи, в надії використати внутрішню ситуацію в країні на користь свого народу. Але їх випередили більшовики. Вже в жовтні місяці того року, при допомозі своїх демагогічних гасел та збройної сили, вони захоплюють владу до своїх рук майже у всій Росії і, відразу ж, використовуючи пануючий у той час в Україні державний хаос, вторгаються на територію України. Не минула цього нещастя і Зіньківщина, а разом з нею і хутір Соколовщина з його нечисленими мешканцями.

З перших же днів приходу більшовиків до Соколовщини у Панаса Петровича було відібрано всі ключі від комор, у яких знаходилося збіжжя, різні продукти харчування, багато меду з його пасіки і т. д.

Панасу Петровичу було повідомлено, що він не є вже більше господарем свого маєтку і що все його добро, за винятком дрібних речей домашнього вжитку, знаходитиметься в розпорядженні спеціального більшовицького уповноваженого — комісара.

‘Тяжко було дивитися старенькому Панасу Петро-

пичу як майже щодня «господарювали» у нього на подвір'ї нові »хазяїни», вивозячи з його комор добірну пшеницю, сало, масло та той мед, за ради якого, не шкодуючи своїх старечих сил, він так дбайливо доглядав свою пасіку. Але найбільше боліло серце Панаса Петровича, коли йому доводилося чути як у його великому лісі, частину якого він власноручно насаджував ще в свої дитячі роки, стукотіли топори, а за якийсь час навантажені зрубаним деревом сани, на яких сиділи зухвало регочучіся нові «господарі», переїздили його подвір'я.

Марія Львовна та Олена Панасовна заспокоювали його як тільки могли, але все це йому мало допомагало.

Не пройшло й двох місяців більшовицького «господарювання» як Панас Петрович помітно постарів, схуд і, взагалі, виглядав дуже марно. Але, як говорить народне прислів'я, Бог не без милості, а козак не без щастя. Так сталося і тут.

Не встиг ще як слід розтанути сніг як під натиском швидко організованого тоді українського війська та деяких частин німецької армії, що знаходилися в той час на Україні, більшовики змушені були втікати з Зінківщини. Соколовщина знову стає вільною. Всюди лунає українська мова, щораз більше зростає національне піднесення всього населення, а віра в нове відродження самостійної української держави приносить нарешті українському народу реальне здійснення його вікових незалежницьких бажань і мрій. Але горяд з цим внутрішні події в усій Україні стали все більш загострюватися.

Знаходячися в Україні австро - німецькі війська щораз більше проявляють свою сваволю, і тому поміж урядом української Центральної Ради, яка намагалася тоді стати на захист українського населення, та командуванням австро-німецьких військ починають ви-

никати поважні конфлікти. Почуваючи себе мілітарно достатньо сильними, німецьке командування дає наказ своїм військам і 28 квітня 1918 року, вдершись до будинку Центральної Ради, ці війська розпускають український парламент. Та український народ не дремає. Вже на другий день того ж року — 29 квітня на з'їзді українських хліборобів у Києві замість Української Народної Республіки проголошується Українська Держава з гетьманом ген. Павлом Скоропадським на чолі. Швидко починають зростати мілітарні сили молодої гетьмансько - козацької держави, серед яких, несподівано, виринає і підполковник Б. О. Козаченко, що призначається гетьманською владою військовим комендантом м. Зінькова. Старенький Панас Петрович, що за останній час вже в якійсь мірі зміцнив свої фізичні сили, зустрів Бориса Олександровича з надзвичайним піднесенням і радістю. Йому хотілося розказати Борису Олександровичу про все, що печалило і радувало його старече серце, що вкладало в його душу тінь негокійного сумніву чи, навпаки, звеселяло її радісною надією на нове, краще і щасливіше майбутнє. Йому треба було мати ще додаткове співчуття близької йому людини, моральну підтримку та роз'яснення того, що здавалося йому не цілком зрозумілим.

І все це в особі Бориса Олександровича він знаходив.

Немов рідний син, що турботно слідкує за кожним проявом волі свого батька і оберігає його від усього недоброго і злого, так і Борис Олександрович віднісся до Панаса Петровича і, поряд з турботами за своєю дружиною та дітьми, проявив до нього всебічну підтримку.

Життя Бориса Олександровича потекло тепер новим руслом.

На своїй новій посаді він також проявляв велику активність і, здавалося, не знав при цьому жодної

втоми. Будучи за своїм політичним переконанням справжнім самостійником, він закликав населення Зіньківщини до єдності в справі будови незалежної української держави, до підтримки існуючого гетьманського уряду та до активних дій боротьби з бюрократизмом та розклябаністю, що проявлялися тоді ще всюди, в тому числі і в державних установах. Будучи великим противником будьякого насильства Борис Олександрович завжди намагався захистити всякого, кого спіткала недоля, незаслужена кара чи образа. З приводу цього до нього зверталися і мешканці м. Зінькова, і навколишніх сел і, навіть, далеких містечок.

Адютантом Бориса Олександровича був у той час козачий нащадок з Усурійська — поручник Данило Манців, який разом з Борисом Олександровичем також намагався будувати вільну і незалежну Україну.

Не раз за допомогою зверталися до Бориса Олександровича і представники різних українських громад та союзів, і вони також завжди знаходили у нього відповідну належну підтримку.

Знаний громадський діяч і щирий український патріот — представник Опішнянського Союзу Хліборобів п. І. В-к, якому керівник державної варти м. Зінькова п. Кріднев відмовив у проханні цього союзу, звернувшись до Бориса Олександровича за його інтервенцією повністю полагодив справи Опішнянських хліборобів.

Разом з Борисом Олександровичем і цілий ряд других урядовців зіньківських міських установ також проявляли надзвичайну активність в відродженні нової українсько-козачої держави, і на очах у населення ця держава все більше і більше зміцнялася у своїх силах. Але і вороги України не дримали.

Широко розгалуженою сіткою своїх шпигунів і диверсантів, що тисячами залишилися на Україні при втечі з неї червоних більшовицьких військ, вони пере-

ходять до активних дій проти нового українського уряду і до масових диверсій проти заможніших українських хліборобів. По всій Зіньківщині, як і по всій іншій Україні, прокочується хвиля злочинних пожеж.

Горять панські маєтки, а з ними і господарства заможніших селян. Мов вітер носиться по всьому Зіньківському повіту, на своєму баскому вороному коні, керівник карального загону гетьманського уряду Сергій Кулик зі своїм загonom, караючи при цьому винних та, мабуть, і... не винних... Та ці, як і деякі інші, глибоко помилкові плани і дії гетьманської влади мало допомагали встановленню на Зіньківщині належного порядку.

Рішуче засуджуючи ці методи боротьби з досвідченим і підступним червоним ворогом, Борис Олександрович не раз висловлював з приводу них своє обурення, а одного погожого літнього дня в розмові з Панасом Петровичем сказав йому:

Більшовизм це не тільки новітня проказа на тяжкому грішному тілі нашого людського покоління, але це, насамперед, є незнана ще в світі страшлива отрута душі людської, яка може бути нейтралізована і вилучена з неї тільки в супроводі справжньої людської мудрости.

Нерозсудливі ж і жорстокі «прогулянки» С. Кулика по Зіньківщині, крім шкоди для України, нічого принести не можуть.

В цей мент на подвір'я Панаса Петровича в'їхало кілька озброєних вершників, і в першому з них Борис Олександрович впізнав Сергія Кулика.

Це був вродливий ще досить молодий офіцер родом з Груні, що їхав і тепер на своїому прекрасному вороному коні, який, здавалось, не йшов, а правдиво танцював під своїм суворим господарем, хвилястий чуб якого звисав над його гарним чолом і легенько ворухився ніжними доторками літнього вітру.

Побачивши Бориса Олександровича і Панаса Петровича, вершники скерували своїх коней до них, а Сергій Кулик, ніби вихваляючися тут своїм умінням їзди на конях, гритиснув повід і, піднявши таким чином свого коня до гори, величаво під'їхав ним на двох задніх ногах до стоячого господаря маєтку та Бориса Олександровича.

Чемно привітавшись до них та розпитавшись про життєві новини, а також підгодувавши тут своїх коней, всі вершники незабаром виїхали з двору.

На дворі було вже під вечір. Ласкаве літнє сонце, що, здавалося, тількищо стелило своє золоте проміння по подвір'ю Панаса Петровича, почало ховатися за лісом, і в навколишнім чистім говітрі відчувалася вже приємна вечірня прохолода.

З пасовиська поверталася до своїх хлівів та загород добре відживлена худоба, і час від часу перегукувалася між собою своїм різнотонним ревом.

Залишивши Бориса Олександровича на подвір'ї, до якого в цей час підійшла Олена Панасовна з дітьми, Панас Петрович пішов поглянути на свою худобу.

Але не встиг він вийти за ворота і перейти доріжки, що вела до другого загородженого тином подвір'я, в якому стояли будівлі для худоби та клуня, як до нього гідійшов один з пастухів його худоби, досить порядний і ввічливий юнак Михайло Павук, і якось напівбоязливо сказав йому:

Паночку! Сьогодні надвечір, коли ми вже збиралися були гнати худобу до дому, до нас вийшли з лісу незнайомі нам два чоловіки і підізвавши нас до себе сказали нам таке:

Скажіть своєму панові, що по Зінківщині намічаються нові пожежі. Його маєток також має горіти. Але щиро бажаючи йому добра ми вирішили у двох передчасно попередити його в цьому, щоб він встиг ще вжити певних протизаходів.

По цих словах ці люди негайно відійшли від нас і сховалися в гущині вашого лісу.

Панас Петрович замислився.

Він знав, що навколишні хуторяни справді дуже прихильно ставляться до нього і не раз вже ставали йому в пригоді в часи недавньої більшовицької окупації Соколовщини, але це аж ніяк не було запорукою того, щоб можна було надіятися, що і на цей раз мине його лиха година. Тому він, подякувавши цьому хлопчині за важливе попередження, негайно повернувся до дому, щоб порадитися там з приводу цього з усіма найближчими йому людьми. Але не встиг ще Панас Петрович дійти на своє подвір'я, як у вулиці, що вела до його маєтку, гоказалася підвода і до нього під'хав його син, Володимир Панасович, що з'являвся в той час завідувачем зінківської земської школи садівництва. Обос разом вони пішли до хати. По обговоренні питання безпеки і загрози від незнаних паліїв, всі вирішили тієї ж ночі розпочати охорону всього маєтку.

На варту стали добреозброєні Борис Олександрович, Володимир Панасович та менший син добре вже відомого нам Петра Івановича Соколовського Володимир, якому було тоді вже з двадцять років, але своєю силою, здавалося, він міг би втримати доброго ведмедя.

Перша ніч пройшла цілком спокійно. На другий день, трохи відпочивши по своїому вартуванні, Борис Олександрович поїхав до Зінкова і привіз звідти з собою для посилення охорони, єдиного на всю Зінківську варту жида Михаїла, що служив тоді в цій варті одним з її вартових.

Це був порівнюючи ще молодий, але спокійний, урівноважений і дуже порядний чоловік, що також відзначався великою фізичною силою, якому і Борис

Олександрович і Панас Петрович багато де в чому довіряли.

Отже, ставши другої ночі на спільне вартування, Михаїл також став охоронцем маєтку Панаса Петровича.

Але і друга ніч пройшла цілком спокійно і не принесла собою жодних новин.

Панас Петрович і всі наші вартові навіть звеселилися, і розмовляючи між собою часом кидали на адресу паліїв вишукані словця українського гумору та жарту.

Не зчулися всі як надійшов і вечір. Сонце вже давно було сховалося за обрій, а на ясному небі ніби усміхався до землі піднявшийся вже вгору блідолиций місяць, і в супроводі грайливого мерехтіння своїх нерозлучних подруг — зірок щедро кидав своє злотисте громіння на подвір'я Панаса Петровича, що в тиші цієї чарівної української ночі здавалося спало своїм спокійним і безтурботним сном. Наші вартові, що кілька разів обійшли вже до цього всі будівлі Панаса Петровича, яким, в першу чергу, загрожувала небезпека від пожежі, зійшлися разом біля однієї з комор і почали між собою тихо розмовляти. Раптом, несподівано для всіх, з-за рогу цієї комори почувся тихий шелест, а за ним ніби тріск сухого тину, що стояв недалеко від комор Панаса Петровича.

Борис Олександрович, якого всі з охоронців маєтку Панаса Петровича вважали за старшого, негайно дав їм відповідні розгорядження, а сам, будучи добрим пластуном, поліз по землі між деревами саду до того місця звідки, здавалося, наближалася небезпека.

Але там вже не було нікого.

Однак Борис Олександрович не підводився з землі і далі продовжував лежати на ній вичікуючи підступного ворога, що може притаївся тут, біля нього, і чекає, щоб у відповідний час знову гіднятися і скін-

чити свій злочинний замір. Полежавши так якийсь час і побачивши, що навкруги нього нікого не видно, він знову поліз до комори і, знайшовши своїх колег по вартуванню, відразу ж, подався з ними на друге подвір'я, де знаходилася вся рогата худоба та вщерть вивиповнена збіжжям велика клуня. Де-не-де гавкали на хуторі сполохані собаки та час від часу кукурікали проснувшіся півні. Було вже за північ.

Наші вартівники, обійшовши і уважно оглянувши всі будівлі і цього годвір'я, лишивши юнака Володимира на дворі, зайшли до невеликої повітки, і почавши розміщатися там на свіжому запашному сні, хотіли були знову обговорити справу свого дальнішого вартування. Але не встигли вони як слід розміститися на сні як біля клуні, що стояла була від них за яких кілька десятків кроків, почувся виразний тріск тину, а вслід за тим до них убіг збентежений юнак Володимир і повідомив їх усіх про наближаючуся можливу небезпеку.

Борис Олександрович вирішив негайно діяти. Але тому, що ніч була на диво світла, і підходити до клуні з боку повітки було небезпечно, він вирішив негайно ж послати двох осіб в розвідку з другого боку клуні, а сам з вартовим Михаїлом непомітно підліз з боку вузенької вулички, щоб спостерігати звідти за можливо залігшим біля тину палиєм. Прошло добрих півгодини. Як з боку Бориса Олександровича так і з боку Володимира Панасовича не видно було жодних слідів злочинця.

Всі вартівники знову зішлись до гурту і жартуючи між собою почали вже були говорити, що, очевидно, їх сполошив якийсь пес чи ласа на курочок лисиця, що добиралася через низенький тин до числених півнів і півників Панаса Петровича, які ніби запрошували її до себе своїм передранковим кукуріканням.

Так глузуючи один з другого вони знову пішли до

головного подвір'я. Та сталося не так як вони думали. Не встигли вони ще перейти до єдиного в тому місці перелазу, як все навколо освітілося вогнем. Обернувшись назад вони побачили палаючу з кількох сторін клуню Панаса Петровича, а за якихсь півтори сотні кроків від неї палаючу хату заможного хуторянина Івана Дриги.

Борис Олександрович вистрілив у гору. Це був знак тривоги і тому на цей постріл з хати незабаром вийшли Панас Петрович та всі ті, що хотіли були у чомусь допомогти, щоб запобігти поширенню несподіваного лиха.

За якийсь час надійшла також і якась кількість хуторян, а слідом за ними з'явилася також зінківська пожежна команда, і спільними зусиллями, за винятком клуні, не допустили згоріти жодній іншій будівлі. Але не дивлячися на те, що в порівнянні з іншими пожежами на Зінківщині ця пожежа була невеликою — вона принесла всім мешканцям маєтку Панаса Петровича велике моральне пригнічення.

Всі вони з сумом дивилися на це спустошене пожежою дворище і не раз у серці своїм відчували справжній біль, коли бачили як на покинутих згаріщах «хазяїнував» передосінній вітер і розносив навкруги цього подвір'я чорний сипучий погін та неприємний своєрідний сморід цих згаріщ.

III.

Минуло кілька тижнів. За наказом вищої гетьманської адміністрації Борис Олександрович на якийсь час від'їхав до Києва. У маєтку Панаса Петровича не трапилося більше жодних змін і життя знову потекло своїм старим руслом.

Олена Панасовна, як і завжди, дбайливо доглядала та виховувала своїх дітей, а Панас Петрович давав належний порядок своєму господарству, у якому працювало в цей час кілька найнятих робітників.

По всій Зіньківщині також, в якійсь мірі, стало спокійніше і на перший погляд здавалося, що влада набрала вже належної сили щодо встановлення постійного порядку. Але в дійсності це було не так. Повернувшись з Києва Борис Олександрович сказав Панасу Петровичу і Олені Панасовні, що внутрішня ситуація в Україні є дуже нагруженою і що в найближчій часі він мусить покинути їх і від'їздити на Кубань, а родина його, для кращої своєї безпеки мусить переїхати жити до м. Зінькова. Не гаючи часу він купив на Крохмалівській вулиці гарненький, обложений паленою цеглою будинок, і, перевізши туди всю свою родину та забравши з нею старшу сестру Олену Панасовну — Олександру Панасовну та служницю Марусю Говтвань, від'їхав до милої йому також Кубані.

IV.

Так, зовсім несподівано для всіх Олена Панасовна, Олесь, Павлик та Наталочка, а з ними і Олександра Панасовна з Марусею стали міськими мешканцями. Тяжко було їм всім відвикати від привільного хутірського життя, де вони родились, росли і тішились красою хутірської соколовщанської природи, розкішними садками, садочками і квітниками Панаса Петровича та щоденним щебетанням найрізноманітніших пташок, що від світанку і аж до темної ночі звеселяли їхні душі і втіляли в їхні серця глибоку любов до всього того, що знаходилося там навкруги, що жило, росло і прикрашувало собою рідні соколовщанські околиці.

Не бачити вже їм більше щоденно чарівно прекрасного ніби замріяного лісу з його полянами і пригорками, з його ставищем і струмочками, над якими з ряских зелених кущів розноситься ніжне щебетання невтомного соловейка, а з водяних жовтих і білих лілій та інших водорощів несеться грайливий скрегіт різнокольорових коників-літунців.

Отож на початку свого життя у Зінькові Олена Панасовна, а найбільше Олесь, Павлик та Наталочка відчували у собі якусь невимовну тугу за всім тим, що вони так неждано і швидко втратили. Кілька разів їм все ж вдалося відвідати Соколовщину, і кожного разу свого відвідування вони поверталися до свого нового дому зі сльозами в очах.

Але час є найкращими ліками щодо заспокоювання людини в усіх її душевних недугах, і тому і наші нові зіньківчани почали поволі збавляти свій смуток. Наступала зима.

Борис Олександрович додому ще не повернувся, та й повороту його навряд чи й можна було сподіватися в той час.

В багатьох містах України вибухнули великі повстання проти гетьманської влади, а вже по перших снігах можна було бачити як і по вулицях Зінькова роз'їжджали петлюрівські вершники в сивих шапках з червоними шликами на них.

Нову петлюрівську владу населення Зіньківщини зустріло по різному: одні доводили, що ця влада принесе собою найбільше добро українському народу, і тому закликали нарід масово підтримати її. Другі ж, навпаки, говорили, що петлюрівці є замалим не більшовики, і всеціло намагалися очорнити їх як тільки могли. Панас Петрович віднісся до нової петлюрівської влади з якимсь роздумливим недовір'ям. Йому здавалося, що внутрішня боротьба українського народу лише розпоршить і послабить його сили, і цим прине-

се користь тільки його ворогам — більшовикам. Але в цілому, всі ці пропагандні виступи окремих груп населення, чи «дискусії» та роздуми його поодиноких осіб не мали практичного значення щодо зміцнення чи послаблення нової української влади на терені Зінківщини. Вже через кілька тижнів, ще перед нашими Різдвяними святами, малочислені війська української Директорії, під новим натиском добре відпочивших і значно переважаючих своїми силами військ Червоної Армії, мусили були покидати Зінківщину. а за нею і значну частину України.

Вся лівобережна Україна знову опинилася в руках жорстокого червоно-московського ворога, який, ще з більшою як у свій перший грихід на Україну жорстокістю, чинив своє насильство над українським населенням. У Панаса Петровича знову було відібрано всі ключі від його комор, конюшні та всього того, що замикалося до цього ним на замках, а самого його та стареньку вже Марію Львовну залишено в будинку ніби під домашнім арештом. Олена Панасовна, що чекала вже тепер нового поповнення свого сімейства, продовжувала і далі жити в Зінкові разом зі своєю сестрою Олександрою Панасовною та трьома своїми дітками, але часто була турбована з боку більшовицької влади різними обшуками, що крім погроз та реквізицій колекційної зброї Бориса Олександровича часто кінчалися грабунками всього того, що в той час подобалося реквізиторам.

До цих неприємностей приєднується несподівана смерть свекрухи Олени Панасовни — Федосії Петровни Крижановської, а по всій Зінківщині прокочується жахлива хвиля більшовицького терору, що забирає за собою життя зінківчан Воздвиженка, Калабухова, священика с. В. Павлівки Крамаренка, студента Руденка та багатьох інших, а саму Олену Панасовну ра-

зом зі всією її родиною тримає в гостійнім нервовім напруженні та щоденній небезпеді для їхнього життя.

V

А тим часом, не зважаючи на всю цю людську жорстокість, що омивалася кров'ю числених жертв більшовизму, надходила прекрасна, освітлена промінням ясного сонця і сповнена пахощами розпускаючогося листя і перших квітів, красуня весна 1919 року. На новому подвір'ї Олени Панасовни, де всього лише минулої осені Борис Олександрович разом зі своїм шурином — агрономом Володимиром Панасовичем рівняли доріжки та підсаджували найкращі дерева та кущі з зінківської школи садівництва, розпускалися тепер числені квіти, серед яких особливо виділялися різнокольорові тюльпани, що виразною барвистою стрічкою швидко розросталися над гарним дощаним забором, що стояв з двох сторін цього подвір'я.

Не раз на це подвір'я приходила до Олени Панасовни її краща приятелька Поліксена Андрійовна Зелінська і разом з нею, дивлячися на це прекрасне оновлення навколишньої природи, з надією в своїх серцях чекали і на оновлення тогочасного життя.

І життя це дійсно йшло невмолимо вперед. Вже через кілька тижнів родина Олени Панасовни збільшується відразу на дві особи — дочку Віру і Надію.

В слід за цим доЗінькова надходять чутки, що на правобережній Україні армія Української Народньої Республіки перейшла в рішучий наступ проти червоно-більшовицьких військ, а з другого боку України, в напрямку Харкова та Катеринослава, козачі війська Дону, Кубані та Терека, разом з так званою Добровольчою Армією ген. Денікіна нестримано тиснуть

цього ворога до нашого широкого Дніпра - Славуті. Невимовною радістю сговнюються змучені серця тих, хто в міцній вірі і рожевій надії бачить себе вже на порозі нового близького визволення і, навпаки, жакливим тваринним страхом і справжньою розгубленістю перед життєвою загрозою проймаються всі чуття інших, хто може ще сьогодні змивав зі своїх хижих пазурів згустки невинної крові, що в тиші прекрасної української ночі невидимо розбризувалася по стінах сирих і темних підземель більшовицької Че-Ка.

VI

Над Зіньковим красується літня, тепла пообідня пора.

Гаряче злотисте сонце, що вже встигло сговнити спекро повітря, повернуло вже на спуск до обрію і щедро стелить своє косе проміння по зеленій і просторій Крохмалівській вулиці. Всюди навкруги почалися вже жнива і тому на вулиці людей менше як завжди. Олена Панасовна в одній з своїх кімнат зайнята своїми новонародженими доньками, «велика вже тепер» Наталочка, набігавшись на подвір'ї, спить солодким сном біля своїх маленьких сестричок, а Олесь та Павлик бавляться біля вікон у маленькому квітнику. Непомирившись з Олесем непосидячий Павлик повертається до хати і, відкривши вікно, дивиться на вулицю. На вулиці не видно жодної людини.

Погодувавши своїх маленьких доньок Олена Панасовна хоче непомітно підійти до Павлика, але той, розпізнавши її намір, обертається до неї і голосно сміється.

Раптом, з боку с. Шилівки, виразно чується якийсь дивний грім, а вслід за ним ледве чутне торох-

котіння якихсь незрозумілих звуків, що за кілька хвилин відновлюються вже значно ближче, в напрямку с, Лютенських Будищ.

Олена Панасовна на мить задумується, а потім, прислухаючися і ніби перетворюючися повністю в слух, з невимовною радістю на своєму обличчі голосно вигукує: наші йдуть, наші...

Які наші вона не віддавала в той час собі ясного відчиту, але вона знала, що це йдуть месники, які покладають кінець жорстокій більшовицькій сваволі.

Слідом за цим на Крохмалівській вулиці з'являється числена юрба людей, що в різномодних і різнокольорових убраннях в безладді біжать в напрямку Зіньківської школи садівництва.

Це поспішно втікають в розплох захвачені більшовицькі урядовці та їхні прихвостні, що надіються врятуватися від несподіваного для них лиха, яке під гуркіт гармат і торохкотіння кулеметів Денікинської Армії переслідує їх по п'ятах.

Але в цей час, з-за невисокої гори з боку сел В. Павлівки та Бобрівника починають гриміти вже і поодинокі вибухи більшовицької артилерії. Стрілянина набирає щораз більшої інтенсивності і продовжується аж до того часу, доки наступивша володарка ніч не покриває своїм мороком ворогуючі сили і не заспокоює їх.

На ранок артилерійська дуель відновлюється ще з більшою силою, а поряд з нею прочувається також і торохкотіння тяжких кулеметів. Над Зіньковом з шумом пролітають числені гарматні набої, що часом розриваються біля поодиноких будинків. На вулицях міста не видно жодної людини.

Олена Панасовна зі своїми всіма дітьми та Олександрю Панасовною перебувають переважно у кімнатах свого будинку, а часом з Олесем та Павликом виходять на подвір'я і присівши у маленькому квітнику

під дощаним забором, з надією в серці на швидке визволення з більшовицької неволі, з зацікавленням слухають числені постріли тяжких гармат, що часом набирають дивугідної частоти. За яких десять чи п'ятнадцять кроків від них стоїть гарно збудований і старано виложений облаленою цеглою погріб, але, чи то з незвичайної радості, чи то з недостатнього усвідомлення небезпеки для свого життя, вона туди не йде і продовжує сидіти біля забору, ніби її визволення від цього може наступити швидше... Олесь та Павлик також сидять біля неї і уважно слухають нестихаючі постріли. Раптом, зовсім несподівано для них відчинилася хвіртка і на подвір'я увійшов вже досить старенький дідусь з Соколовщини Петро Соколовський, якого по вуличному прізвищу звали Задиракою. Олена Панасовна правдиво обімліла. Що це ви? Звідки? — здивовано запитала вона його. Та я, бачите, спокійно промовив дідусь, приніс до Зінькова продати кілька пляшечок олії, та й до вас оце зайшов спитати, чи не купили б ви у мене хоч однієї пляшечки.

Ясна річ, що Олена Панасовна була дуже рада цій нагоді, що давала їй можливість розпитати у цього дідуся про дорогих їй Панаса Петровича та Марію Львовну, що також перебували в той час у Соколовщині, але вона ніяк не могла собі зрозуміти, яким чином цей чоловік міг наважитися йти до Зінькова майже лінією фронту під безперервним вогнем артилерійського і кулеметного обстрілів.

Тому зібравшись з духом вона негайно його запитала: чи ж думали ви, Петро, над тим, що цей ваш прихід до нашого міста міг коштувати вам вашого життя?

Почувши таке запитання Петро Задирака легенько кашлянув, готім підняв голову і, ніби не звертаючи уваги на ці слова Олени Панасовни, тихо сказав:

Та воно, Пані, і вам не виходило б тут сидіти та

ще й малих дітей біля себе тримати, а бачте ж сидите собі тихенько і либонь також не дуже розмислюєте над цим!

Зніяковівши від такої відповіді старенького дідуся Олена Панасовна не змогла відповісти йому ні слова, а він, скориставши цю нагоду продовжував далі:

Бачите, Єля, я так думаю, що Господь призначить те й буде; я ж нікого не займав то вірю, що й вони мене незаймуть...

Олена Панасовна усміхнулась.

Ну, гаразд, Петро! — промовила вона. Але все ж я хотіла б, щоб ви лишилися у нас до завтрього, а завтра раненько ідіть собі з Богом по своїх справах.

Ні, ні, відказав Петро Задирака, цього ніколи не буде, я ще сьогодні буду вдома, і якщо можна то заплатіть мені, будьте ласкаві, за олію і я помалу піду собі. Бачте, забув ще вам сказати, продовжував далі дідусь, привіт вам від ваших тата та мами, у яких все благополучно. Спасибі вам, спасибі, Петро, за добрі новини та олію, відповіла йому ласкаво Олена Панасовна і не затримуючи вже більше його щедро розраховалася з ним за його крам. Діставши належну платню дідусь чемно попрощався і за якусь хвилину його вже не стало видно.

Під впливом цього незвичайного приходу старенького Петра Соколовського, не зчулися всі як почав наближатися і вечір. Постріли щораз ставали все рідшими і вже до заходу сонця цілком стихли. Настала друга для всіх зінківчан неспокійна літня ніч.

Злотистий місяць та красуючися біля нього сріблясті від мерегтіння зорі щедро стелили на наше українське мальовниче місто своє блискуче проміння. Вітер, що ще з вечора сердито повівав над цим містом, цілком затих і на дворі встановилася мертва тиша. Олена Панасовна, оберігаючися від можливої небезпеки, як і першої неспокійної ночі, постелила всім спати

на підлозі. Всі діти незабаром поснули, а їй, як і її сестрі Олександрі Панасовні, щось не спалося.

Вона з нетерпінням чекала вже своїх визволителів в надії на те, що, можливо, разом з ними прийде нарешті і до неї її любий Борис Олександрович, що за волею своєї козачої долі часто знаходився в далені від неї.

Будучи від цього в якомусь надзвичайному напруженні вона піднялася з постелі і підійшла до вікна, щоб подивитися з нього на наступившу прекрасну літню українську ніч, що своєю тишою і красою з'являлася говним контрастом неспокійній і тяжкій життєвій дійсності. Місяць, як і раніше, ясно освітлював своїм промінням усе подвір'я і, здавалося, усміхався до неї через прозорі шиби просторого вікна.

Перекинувшись у мрії Олена Панасовна насолоджувалася красою цієї прекрасної української ночі. Але ця її насолода тяглася лише кілька хвилин. Перевівши свій зір на свої високі дощані ворота та хвіртку вона побачила як з них, немов пси, стрибають чоловічі постаті, і згуртувавшись наближаються до першого вікна її будинку. Користуючися тим, що з надвору, на такій віддалі, не могло бути її видко, вона відразу відступилася від вікна. В сусіднім вікні затарабанила стукотнява. Олена Панасовна не озивалася. Отворяй! — почула вона з надвору і слідом за тим почалися трястися надвірні двері в супроводі брудної солдатської лайки. Бачучи, що іншого виходу немає вона негайно вийшла в сіни й голосно запитала: що вам треба? — Тут крім жінок і дітей нікого немає.

У відповідь на ці її слова двері ще дужче почали трястися, а нові вимоги відчинити їх супроводжувалися вже загрозами. Олена Панасовна відчинила двері. Нам надо сделать здесь обиск — промовив до неї російською мовою один з входячих військових так званої Добровольчої Армії ген. Денікіна.

По некоторим сведеніям, продовжував він, здесь скривається бивший петлюровській комендант, і нам надо з ним кое о чем поговорить...

Олена Панасовна якосьдивно поглянула на цього денікинця і відразу ж відповіла йому:

Це булoб для мене дуже приємно, але, на жаль, мушу вас у цьому розчарувати...

І вона зразу ж відчинила двері, запрошуючи цих денікинських гвалтівників оглянути її всі кімнати. Військові (а їх було п'ять чи шість), що були одягнені в досить гарну, якусь зеленувату уніформу оздоблену в деяких місцях жовтими кантами, майже не дивлячись оглянули першу невеличку кімнату, готім, через коридор, зайшли в їдальню, а звідти негайно попрямували у простору кімнату, де стояв великий оріховий комод, біля якого, на підлозі, всі діти спали покотом. Ніби забувши вже про петлюрівського коменданта, до якого вони будто прийшли сюди «кое о чем пагаваріть», переступаючи через сглячих на підлозі дітей, ці денікинські «визволителі» почали негайно висовувати всі ящики з комода і забирати з нього для себе білизну і простирадла, та все те, що їм бажалося взяти з собою. Набравши собі всього цього скільки їм хотілося, вони негайно вийшли всі з хати і пішли собі геть від дому.

Так Олена Панасовна, а з нею і Олександра Панасовна дістали в цю ніч неприємне розчарування від перших представників денікинських військових частин. Будучи до краю обуреною цим їхнім злочинним актом, вже другого дня, Олена Панасовна пішла до міського коменданта денікинської армії заявити з приводу цього насильства і грабунку свій протест. Там вона застала вже багатого зінківського жида Самойловича, що жив тоді на розі Різниківської і Лисівської вулиць, а також кількох інших осіб, що були пограбовані теїї ночі солдатами денікинської армії. Можливо

через ці протести, а можливо і з яких інших причин грабунки міського населення з боку денікинських солдатів припинилися і життя поволі стало приймати порівнюючи спокійне русло.

VII.

Та залишімо тепер на якийсь час Олену Панасовну з її дітьми та іншими рідними їй людьми в Зінькові та Соколовщині, і перейдімо до від'їхавшого в свій час на Кубань її чоловіка — Бориса Олександровича Козаченка, про якого вже довгенько не було чути жодних вісток.

Як нам вже є відомо, що ще з своїх молодих років Борис Олександрович приписався до Кубанського Козачого Війська і по тяжкій у той час драбині офіцерських рангів досить швидко дійшов до рангу козачого підполковника. Отже не є дивним те, що інтереси козацтва як і інтереси його матері - України були в його серці нероздільними, і в ім'я цих інтересів він ніколи не шкодував своїх сил, свого добробуту та щастя, а може навіть і свого власного життя. Знаючи, що за часів гетьманування на Україні ген. Павла Скоропадського Кубань посилала до Києва свою козачу делегацію, щоб порозумітися в усіх кардинальних козачих питаннях з українським гетьманським урядом, а може навіть увійти у федерацію до української держави, Борис Олександрович знайшов потрібним поїхати туди, щоб там, у той грізний для України і козацтва час, допомогти своїм співбратам — козакам стати швидше на шлях справжньої козачої волі, а може навіть і цілковитої козачої незалежності.

Вже в найближчий час свого приїзду на Кубань Борис Олександрович переконується, що кубанське

козацтво, в своїй переважній більшості, не тільки є ворожим Україні, а, навпаки, всіма своїми помислами і душою є з нею. Блискучим підтвердженням цього переконання Бориса Олександровича був той факт, коли 21 січня 1919 року прийшовший з Керчі до Перекопу для військових операцій проти сконцентрувавшихся в північній Таврії більшовицьких і махновських банд 9-й кубанський пластунський батальйон відмовився виконувати наказ денікинського командування (якому в дійсності були підпорядковані всі козачі військові частини), кинув фронт і самовільно вирушив на Кубань, мотивуючи своїми представниками цей акт тим, що кубанські пластуни не будуть битися з петлюрівцями до того часу, доки вони не одержать з приводу цього відповідних вказівок Кубанської Крайової Ради.

Але усвідомлюючи собі всю серйозність більшовицької загрози, що вже заливала українською кров'ю і милі йому місця рідної Зінківщини, він негайно вступає до лав діючої Кубанської Козачої Армії і виїздить на протибільшовицький фронт.

Вже в найближчий час за вдалі бойові операції проти більшовицьких військ його підвищують до рангу полковника.

Слідом за цим його перекидають на новий відтинок протибільшовицького фронту і він, з усім запалом своєї енергії, знову вступає в новий, ще запекліший бій з жорстоким червоним ворогом. На широкому фронті лівобережної України продовжуються найзапекліші бої.

Стримуючи фронтальний наступ червоних військ, Конградський і Новомосковський напрямки цього фронту захищала 2-га Кубанська пластунська бригада, до якої входили і козачі пластунські батальйони полковника Козаченка. Частини цієї бригади були розкидані більш як на стокілометровім фронті від району м. Конграда до Дніпра, а 4-й батальйон цієї бригади, до

якого полковник Б. О. Козаченко був приписаний ще з своїх юнацьких років — тобто з першого дня свого перебування у козачому війську, був перекинутий на правий берег Дніпра для захисту залізниці з Катеринослава на Верховцево.

Більшовицькі війська нестримно рвалися вперед.

На допомогу кубанським пластунам, що крок за кроком завзято захищали Конградсько-Полтавський напрямок фронту, з району Скороходово-Іскровка через Кочубесво-Максимівку на Карлівку кидається частина 1-ї Терської козачої дивізії і вони разом з цією козачою частиною переходять в рішучий наступ

Стиснуті кубанськими пластунами з південного сходу, сходу та північного сходу, а терськими козаками з північного заходу більшовицькі війська не витримують цього натиску і поспішно відходять на Полтаву.

Не менших успіхів досягають також і 1-ша Кубанська кінна дивізія (так звана Кавказька) та частини 4-го Кубанського пластунського батальона, що хоробро діють в районі Катеринослава. 16 червня завзяті кубанці переходять в нестримний наступ і не тільки захоплюють призначений їм за наказом катеринославський залізничний міст через Дніпро, але також і само м. Катеринослав.

Цей блискучий козачий маневр роз'єднує більшовицькі сили на р. Дніпрі на дві частини і, таким чином, 60-та советська дивізія відходить на Полтаву, а 58-а сов. кримська дивізія займає фронт по р. Дніпру від Катеринослава вниз до Херсона. (З матеріалів С. Уріцького «Между Одессой и Николаевым», Гражданская война, т. I, стор. 96)

Але втративши Катеринослав, без якого більшовики не могли закріпитися на Дніпрі — більшовицьке командування прикладає всіх своїх зусиль і, одночасно чи послідовно один за одним, знову наносять удари

на це місто в трьох напрямках — з правого і лівого берегів Дніпра та з степних доріг південного заходу. В цей же самий час на допомогу червоним військам надходить з заходу одна з ударних груп їхніх військ в 4000 чол. піхоти, 3-4 панцерними потягами та панцерними автами і, повівши енергійний наступ на це місто та захопивши ст. Запоріжжя і с. Михайлівку, підходить до м. Катеринослава на віддаль 10 кілометрів.

Та сталося не так як хотілося більшовикам.

Блискавичним ударом 1-ої Кубанської кінної дивізії у фланг і тил червоним, а кубанських пластунів полковника Козаченка з фронту більшовицька ударна група понесла цілковиту поразку в районі станцій Запоріжжя, Воскобойна, Верхнедніпровська і Верховцево. За два дні козака кіннота і піхота визволила від червоних увесь район від Катеринослава до Верхнедніпровська і району селища Алферовки в 90 кілометрах на захід від Катеринослава.

26 червня 1-й Кубанській кінній дивізії було наказано негайно перекинутися з району Тепловки через Катеринослава на лівий берег Дніпра, розбити червоних і визволити від них увесь район між річками Самарою і Орелью. Зробивши за один день перехід біля 100 кілометрів, ця козака дивізія була вже в гризненому для її нових бойових дій районі сел Кам'янка, що на лівім березі Дніпра.

Загроза Новомосковську і Катеринославу була швидко ліквідована зусиллями цієї кубанської кінної дивізії і 2-ї кубанської пластунської бригади.

Але доки ця невтомна кубанська кінна дивізія блискавичними ударами ліквідувала більшовицький наступ на лівому березі р. Дніпра між річками Самарою і Орелью, нова загроза Катеринославу насувалася тепер уже з півдня.

Бачучи, що удар більшовицьких військ на Катеринослава понад залізницею з заходу потерпів цілковиту

поразку, бувший командуючий кримськими червоними військами Дибенко зібрав з півдня від Катеринослава третю ударну групу червоних військ, в склад якої увійшла, між іншим, краща бригада ім. Леніна, і вдарила на це злощасне місто.

27 червня Дибенко зайняв всі села з боку півдня і гвіденного заходу від Катеринослава і через селище Селецьке підходив вже до самого міста. Але на допомогу завзятим пластунам полковника Козаченка і 2-му Лабінському козачному полку в ніч з 28 на 29 червня з Кам'янки до Катеринослава знову кидається безстрашна Кубанська кінна дивізія і вже на світанку атакує ворога біля самої околиці міста. Бої відзначалися надзвичайною впертістю обох сторін. Але й тут, козаки знову виявляються переможцями над переважними силами червоних: — наносять частинам Дибенко ряд серйозних поразок і захоплюють 2000 полонених. (Приазовский Край № 151, 5/7 1919 р.)

Потерпівши цю поразку, більшовицькі війська напружують всі свої зусилля і, своїми великими масами, широким фронтом переходять у новий наступ на Катеринославі, на цей раз вже з заходу від цього міста.

Але й козаки не дрімають. 11-го липня Кубанська кінна дивізія з району Широчанських хуторів кидається в тил червоних військ, згуртувавшись в районі селищ Михайлівка - Кринична і в тісній взаємодії з бригадою ген. Склярова, що складалася з 42 Донського і 2-го Лабінського полків, розгромлює червоних на цьому відтинку фронту і просувається на станцію Воскобойню, ст. Верховцево та на с. Маріївку.

13 - 15 липня в районі Запоріжжя — Воскобойна знову йдуть запеклі бої між Кубанською кінною дивізією і 4 батальйоном полковника Козаченка з одного боку, та червоними військами, з другого.

Бої відзначаються надзвичайною впертістю тому, що червона Москва дала категоричну вимогу своїм

військам, за яку за вгодну ціну взяти Катеринослав і вийти на східній берег р. Дніпра, щоб врятувати цим становище червоних військ на фронті Полтава - Конград, де в цей час 1-ша Терська кінна дивізія і 2-га Кубанська пластунська бригада наносила смертельні удари червоним військам.

Але не дивлячися на всі намагання червоних військ знову просунутися до Катеринослава, козаки наносять червоним нову поразку і захоплюють увесь район від м. Верхнедніпровська до станції Верховцево і селища Кринички. Ця нова перемога козацьких військ над ворогом була останнім актом блискучих дій сталльної козачої дивізії і 4-го Кубанського пластунського батальона, ліквідувавши всі зусилля переважаючих сил ворога, прагнувшого знову захопити м. Катеринослав.

VIII.

В той час як на правобережній Україні героїчні козацькі війська успішно ліквідували нову загрозу Катеринославу, частини війська 2-ї Кубанської пластунської бригади, 1-ї Терської кінної козачої дивізії та добірних гвардійців нестримно просувалися до м. Полтави. Більшовицькі війська, серед яких по словам полонених червоноармійців починалася вже паніка, поспішно відходили на всьому відтинку цього фронту.

Користуючися цією нагодою, козацька терська кіннота завзято атакує ворога і, геребравшись через р. Ворсклу, вривається в Полтаву зі сходу і з півдня, в той час як з інших боків цього міста вступають гвардійські частини. Над більшовицькими арміями нависла велика загроза.

Бачучи цю загрозу більшовицький уряд і його червоне командування правдиво наповнюють Україну своїми комісарами, які своїми галасливими закличками

до війська і населення намагаються врятувати тяжке становище фронту.

На допомогу цим комісарам Україну відвідує сам Л. Троцький і ведучи всюди гарячкову агітацію звертається до своїх військ з такими словами:

Здали Полтаву безславно. Якщо про Харків і Катеринослав ще можна було сказати, що нас застали в розполох, то відносно Полтави цей довод не годиться. Після здачі Харкова і Катеринослава у нас був ще час підготуватися.

Більше того, незадовго до здачі Полтави ми взяли Конград. Діла йшли ніби добре. І раптом і Полтава впала. Хочете знати, товариші червоноармійці, хто запродав Полтаву? Полтаву запродав негорядок в самій червоній армії. (Л. Троцький. Как вооружалась революция. Том II, книга I, стр. 252-253).

Але не зважаючи на всі ці заклики одного з найкращих ораторів того часу, козацькі війська нестримано рвалися вперед.

В районі Катеринослава для цієї мети була сконцентрована вже досить сильна а для того часу група протибільшовицьких військ і вже 25 липня командуючий цією групою генерал Ирманов дав таке розпорядження цим військам: «Телеграма Начдиву 1-ї Кубанської ген. Хозову, полковнику Козаченку, генералу Склярору. 24 липня ворог витеснений Терськими пластунами з м. Верхнедніпровська. Перша Кубанська козака дивізія захопила станцію П'ятихатки, висунувши передові частини до станції Зеленої та Жовті Води. В напрямку на Долгінцево сотнею 4-го Кубанського батальона з 2-ма панцерними потягами захоплена станція Божедаровка. Бригада ген. Склярова, оволодівши м. Нікополем, продовжує тиснути ворога до р. Бузулук. Виконуючи директиву комкора 2 № 0775 я вирішив: висунути активний заслон в бік Долгінцево - Кривий Ріг, нанести рішучий удар в напрям-

ку Александрія - Крюков з метою розбити шосту советську дивізію, відходячу на Кременчук і Александрію, і захопити переправу біля Крюкова.

В зв'язку з цим наказую:

1) Ген. Хозову (5-6-7 і 8 терські пластунські батальйони, 2-га кубанська пластунська батарея, тяжка батарея Гвардійської бригади, Вовчанській дивізіон і воєнна флотилія) висунувши 25-го розвідувальні частини на лінію Мишугин Ріг — ріка Омельник, 26-го перейти в рішучий наступ вздовж правого берега р. Дніпра в напрямку Куцеволовка - Крюков, підтримуючи зв'язок з колоною ген. Осовського, наступаючій лівим берегом Дніпра для захоплення м. Кременчука.

2) Генегалу Шифнер-Маркевичу (1-ша Кубанська Дивізія) виступивши з району П'ятихатки 26-го липня, захопити м. Александрію, станцію Користовку, розвиваючи успіх до переправи біля Крюкова.

3) Полковнику Козаченку (4-й Куб. пласт. батальйон, 13 і 15-й Терські пластунські батальйони, 5-та батарея 2-ї артилерійської бригади, 2-га Терська гаубічна батарея, дивізіон панцерних потягів) міцно утримуючи залізничні вузли Верховцево і П'ятихатки, висунути частину сил з панцерними потягами в бік Кривого Рогу та Долгінцево.

4) Генер. Склярову (42-й Донський і 2-й Лабінський козачі полки) продовжувати виконання поставленого завдання, намагаючись захопити станцію Долгінцево.

5) Про хід бойових операцій повідомляти на ст. Верхне-Дніпровськ, де встановлений телеграф штаба корпусу.

П'ятихатки 25 липня 22-го година. Підписав генерал від артилерії Ирманов. Вірно. Ген. Штабу полковник Соколовський.

Виконуючи цей наказ, група військ ген. Ирманова

швидкими маршами прямувала все далі на північний захід від Катеринослава, проти течії р. Дніпра.

Швидким маршем 2-га Терська пластунська бригада ген. Хозова наступала правим берегом цієї ріки, вздовж залізниці на Александрію летіли голки 1-ї Кубанської дивізії ген. Шифнер-Маркевича; козачі батальони полковника Козаченка, прикриваючи всю цю операцію з півдня, в той же час наносили удари в бік Кривого Рогу, а козаки ген. Склярова наступали на цей же район з боку м. Нікополя.

25-го липня Кубанська кінна дивізія була вже в Александрії, і негайно повівши свій дальніший наступ на Кременчук і Знамянку, зайняла їх 28-го липня.

В той же день ударом пластунів полковника Козаченка з півночі по двом залізницям Верховцево - Долгінцево та П'ятихатки - Кривий Ріг і ударом кінних козачих полків зі сходу був захоплений Криворізький район.

Більшовицька влада на Україні тріщала з усіх сторін.

В зв'язку з таким загрозливим становищем для советських військ в Україні командування советських військ, носивших назву 14-ї сов. армії, 30 липня послало своєму вищому керівництву таке радіо-телеграфне повідомлення:

«Армія біжить. Командуючий склад є відсутнім. Ми котимося, немов яблуко, і невідомо, де зупинимося».

Але не дивлячися на ці гістичні зойки советського командування, завзяті кубанці, терці та донці і далі невмолимо рвалися вперед, і майже на всіх широких просторах України наносили жорстокому більшовицькому ворогові поразку за горазкою.

Саме в цей час, як ми вже знаємо з вищеподаних матеріалів, полковник Борис Олександрович Козаченко разом з своїми кращими побратимами по зброї, гор-

до і впевнено тримав над собою вічно сяючий вінець невмирущої козацької слави. Але, з невідомих нам причин, його терміново перекидають у глибокий тил, і він негайно призначається керівником крайової кубанської козачої варти, з постійним осідком у столиці молодой кубанської республіки м. Катеринодарі.

Будучи за своїм переконанням безкомпромісовим самостійником, Борис Олександрович швидко розпускає тут своїх політичних однодумців, і разом з ними, прямує тернистим шляхом кубанської самостійности, через морок денікинського єдинедрілїмства, до далеко видніючих верховин справжньої кубанської незалежности.

Дуже ще свіжим у його пам'яті було підступне вбивство ворогами козацтва світлої згадки голови Кубанської Крайової Ради М. С. Рябовола, що лише кілька місяців тому вів усе Кубанське Козацтво, а разом з ним і його до цих далековидніючих верховин козачої надії і щастя.

З найближчих його приятелів у цій справі виявилися тоді — міністр внутрішніх справ Кубані К. А. Безкровний, голова Військової Комісії в Законодавчій Раді, він же і товариш голови в самій Раді, полковник К. Гончаров, інспектор Крайової кубанської козачої варти грузинський князь Мачабелі та деякі інші козаки. Але серед усіх цих його нових приятелів, на яких також можна було йому багато в чому покладатися, бракувало ще для нього найвірнішого і наймилішого йому однодумця знаної вже нам Олени Панасовни. Тому, не гаючи часу, він негайно посилає за нею у м. Зінків одного з своїх двох ординарців — козака-чорноморця Миколая, а сам з нетерпінням чекає її приїзду до кубанської столиці.

IX.

Олена Панасовна, яку після першого грабунку денікинськими добровольцями ніхто вже не турбував, продовжувала спокійно жити у своєму будинку разом з Олександрою Панасовною, всіма дітьми та служницею Марусею, яку вона запросила тепер доглядати своїх найменших доньок.

Панас Петрович з Марією Львовною продовжували жити ще в Соколовщині але залишившись там лише у двох вони відчували себе тепер ніби осироченими і часто просили Олену Панасовну, Олександру Панасовну та всю родину Володимира Панасовича, відвідувати їх.

Крім Панаса Петровича та Марії Львовни Олена Панасовна інколи відвідувала і свою близьку приятельку Поліксену Андрійовну Зелінську та свою зовицю Олександру Дмитровну Соколовську, які жили тепер недалеко від неї, на Крохмалівській вулиці.

Не раз у щиросердечній розмові з ними, згадуючи гри цьому Бориса Олександровича, від якого ще не було чути жодної вістки, Олена Панасовна глибоко зітхала, але ніколи не хотіла показувати навіть і їм повноту своєї печалі, яку завжди носила у своєму серці.

Але все ж, не дивлячися на це, вона усвідомлювала собі, що для радості і спокою душі кожна людина повинна мати бодай одно друга, перед яким не може бути жодних таємниць.

І таким другом у неї була Олександра Панасовна.

З нею вона ділила свою радість і горе, свою втіху і надію, все те, чим вона жила, чого чекала та у що вірила сьогодні і що переглядала у своїх думках на завтра. Тому не дивно, що Олександра Панасовна була завжди з нею нерозлучною у всіх її далеких подорожах — в Закавказзі, Кавказі, Кубані і, як бачимо, не

залишала її і у Зінькові. Будучи самотньою жінкою і не бажаючи вже виходити заміж Олександра Панасовна цілком присвятила своє життя Олені Панасовні та її родині і, як значно старша віком за Олену Панасовну, здавалося, заміняла їй одночасно і сестру і матір. Слово її у цій родині було останнім, і з цим словом Олена Панасовна завжди рахувалася.

Розумілася Олександра Панасовна не тільки в господарстві та кулінарії, якої її майстерно навчила Марія Львовна, але також вона досить добре знала і медицину, і не раз рятувала дітей Олени Панасовни від найрізноманітніших хвороб.

Але особливо добре Олександра Панасовна уміла добре відгадувати сни. Здавалося, що її «прогнози» у цій справі були справді безпомилковими.

Отож, одного погожого вересневого ранку, коли пробудившись від солодкого сну Олена Панасовна розказала своїй сестрі про все, що їй снилося, Олександра Панасовна, майже не роздумуючи, цілком впевнено відповіла їй: тобі передстоїть далека приємна дорога, і то в самий близький час.

Олена Панасовна задумалася. За свій вік вона мала вже дуже багато всяких далеких дорог, але кожна її поїздка була наперед продумана, підготована і ніколи не піддавалася жодному ризику. Тепер же навкрути йшла ще більш жорстока війна як та, від якої вона мусила була покинути кордони Закавказзя, де Борис Олександрович відбував свою військову службу.

Куди ж їхати тепер? Для чого і чому? Ні, це певно Саша помилилася — думала вона про себе. Але все ж думки її путалися.

А чому б і не поїхати, думала вона далі, як би така нагода трапилася! Не завжди ж усі військові бувають на війні.

Можливо і мій Борис має тепер щастя і десь у тилу відсиджується та байдики б'є...

Так, розмислюючи собі про цю свою «поїздку», вона не зчулася як надійшов і південь.

Набігавшись на подвір'ї Павлик і Наталочка увійшли в хату і почали просити у неї їсти.

Майже разом з ними прийшов до хати і Олесь, що ходив вже тепер до зінківської гімназії.

Всі чемно сіли до столу і почали обідати.

Час від часу Олені Панасовні доводилося робити зауваження дітям з приводу того, як треба тримати ложку, виделку, ножа та як взагалі треба триматися за обідом. Найстарший з дітей Олесь, почувавши себе у цьому найбільш досвідченим, часом приєднувався до мами і під незадоволення Павлика та Наталочки також подавав у цьому свою команду...

Несподівано хтось постукав до хати. Зайдіть, будь ласка, громовила Олена Панасовна і мимо своєї волі піднялася зі стільця.

В цей мент двері відчинилися і до хати зайшов ще досить молодий чорнявий чоловік в козацій уніформі. Чемно привітавшись до присутніх, увійшовший спитав Олени Панасовни і вийнявши з бокової кишені заклеєного листа подав його їй. Тримтячими руками Олена Панасовна розірвала цей лист і читаючи його зросила своє обличчя сльозами.

Це був лист від Бориса Олександровича, в якому він просив Олену Панасовну негайно разом з посланцем цього листа приїхати до нього. Читач певно догадається, що цей посланець — козак, що зайшов тепер до хати Олени Панасовни, був улюбленцем Бориса Олександровича — чорноморцем — Миколасм, якого він у свій час послав до Зінкова. Радости Олени Панасовни не було меж.

Тому, запросивши козака Миколая до столу і нагодувавши його смачним обідом, Олена Панасовна не-

гайно пішла до міста, щоб зробити там все необхідне для підготовки до від'їзду, а Олександра Панасовна, Маруся, а після відпочинку і Миколой почали запаковувати речі, щоб не далі як після завтраго всім разом від'їздити до Бориса Олександровича.

Другого дня всі вони, разом з Миколаєм, відвідали Соколовщину і попрощавшись там з рідними місцями, Панасом Петровичем та Марією Львовною над вечір повернулися до Зінькова.

Спокійно переночувавши вони раненько повставали і не гаючи часу відразу ж взялися за свої останні приготування до свого від'їзду. В зв'язку з тим, що з собою Олена Панасовна могла взяти лише якусь незначну частину всього того, що вона мала вдома, було вирішено, що у її домі залишиться на якийсь час Марія Львовна, щоб дати там всьому належний порядок.

Тому вже о 9-й год. ранку Марія Львовна була вже у Олени Панасовни. Наближався час від'їзду. Але не дивлячися на те, що ця подорож була ніби бажаною для всіх від'їзджаючих, на їхніх обличчях цього не можна було помітити. Чи то туга за своїм рідним краєм, чи біль наступаючої розлуки зі своїми рідними та близькими людьми, чи непевність і страх перед далеким невідомим поклали в цей день на них усіх якийсь дивний відтінок, що межувався з прихованим смутком. Навіть завжди бадьора і говірлива Олена Панасовна, що в своїй душі готова була легіти до Бориса Олександровича, була тепер у своїй хаті мовчазною і мало рухливою.

Лише один Миколой, що намагався бадьорити всіх, хто мусив тепер покидати цей дім, не подавав жодних ознак будь якої подавленості і правдиво з честью виконував доручене йому завдання. Нарешті надійшов час від'їзду. Погрузивши всі речі на два парокінні вози, що вже давно стояли на подвір'ї і чекали на від'їзджаючих, і попрощавшись з Марією Львов-

ною та з найближчими рідними та друзями Олена Панасовна з дітьми, Олександром Панасовною, служницею Марусею та Миколаєм виїхали зі свого подвір'я і за якусь неповну годину були вже за своїм рідним містом Зіньковим, звідки попрямували далі в керунку однієї з найближчих і найзручніших для від'їзду на Кубань — станції Охтирки. Минувши село Гнилицю, що розташоване в глибокій балці, вони від'їхали ще кілька кілометрів, і доїхавши до Качанівки вирішили там заночувати.

Не дивлячися на те, що в тих околицях, особливо в Гнилиці, часом діяли тоді невеликі групи червоних партизанів, ніч пройшла спокійно і на другий день, перед обідом, вони щасливо добралися до Охтирки. Добре відпочивши і заночувавши там в одній з зіньківських родин, на ранок вони погрузилися в потяг і без жодних перешкод від'їхали в напрямок Харкова.

Але не дивлячися на те, що вони мали з собою всі належні папери для свого переїзду, до Катеринодара їм довелося їхати більше трьох діб. Майже на кожній великій залізничній станції, де вони мусили пересідати в інший потяг, їм доводилося чекати довгі години доки вони не потрапляли на якогось «доброго» носильщика, який, за добрий могорич, відразу ж знаходив для них і потрібний їм вагон і необхідний потяг. Так за допомогою цих «добрих дядів» їм вдалося щасливо оминути багатьох перешкод цієї їхньої далекої поїздки, і однієї вересневої ночі їхній потяг зупинився біля залитої електричним світлом великої залізничної станції м. Катеринодара.

На пероні вже чекав їх щасливий Борис Олександрович і радісно привітавшись з ними повів їх усіх до під'їзду станції, де на них чекали два гарні фаєтони, в які було впряжено по двоє прекрасних коней.

Побачивши підходячих до себе людей деякі коні,

яким, очевидно, набридло було вже стояти, негайно почали бити копитами по бруку площі, нетерпеливо чекаючи свого швидкого від'їзду.

Залишивши увесь багаж Олени Панасовни на станції, всі відразу ж від'їхали до міста.

Застоявшися коні мов вітер зорвалися з місця і вистукуючи копитами по брукованим вулицям Катеринодара швидко понеслися в напрямку центра цього міста. де на головній вулиці міста, Красній, містилася тоді крайова кубанська козака варта, в якій знаходилася також і мешкання Бориса Олександровича.

Під'їхавши до цієї установи і зайшовши до свого мешкання, Олена Панасовна відразу відчула себе, нарешті, спокійною і щасливою. Якби не склалося тут її далініше життя, але вона усвідомляла собі, що тепер, можливо як ніколи, вона буде потрібною Борису Олександровичу, а він їй.

Вона добре знала, що Борис Олександрович хоч і був завзятим патріотом, стійким козаком і здібним керівником, але часом йому бракувало належного терпіння і якраз тоді Олена Панасовна приходила йому на допомогу. Не раз застерігаючи Бориса Олександровича від поспішного рішення якоїсь важливої справи вона відводила його від можливих неприємностей не тільки серед своїх знайомих чи друзів, але також і в службових справах, і Борис Олександрович не раз називав її за це... ясновидячою.

Отож і тепер, коли навкруги Бориса Олександровича все було йому нове, мало знайоме і в цей неспокійний час дуже небезпечне, він потребував собі надійного і вірного дорадника, що ставав йому тут завжди в пригоді. Оглядаючи далі своє помешкання Олена Панасовна зауважила, що воно хоч і було не таким просторим як її зінківське мешкання, але більше комфортабельним і практичним. Тут було і центральне опалення, і електро-світло, і дуже зручна елек-

трична пічечка, на якій можна було підогрівати і варити малим дітям їжу, і чудове піаніно, на якому можна було відводити вільний час і розвеселитися, і багато, багато дечого іншого. Отож, дивлячися на Бориса Олександровича, який намагався тепер показати їй тут усе, що він зробив для неї, і усвідомляючи собі цінність цих всіх його турбот, вона непомітно підійшла до нього, і взявши його обома руками за голову ніжно поцілувала його в чоло.

Дякую тобі, мій любий, тихо сказала вона йому, я всім задоволена.

Але в той час як Олена Панасовна висловлювала Борису Олександровичу це своє задоволення Олесь, Павлик та Наталочка були зовсім іншої думки. Нове велике місто, до якого вони приїхали, з його численними лихтарями, здавалося їм занадто гомінким, неприємно відмінним від їхнього маленького і мальовничого Зінькова та Соколовщини, і взагалі таким, у якому можна перебувати лише тимчасово...

Отож не дивно, що вже наступного дня увечорі, коли всі сіли до столу вечеряти, нетерплячий Павлик нахилившись до мами запитав її: Мамо! — А коли ми вже поїдемо до дому?

Олена Панасовна засміялася. Та ми ж дома, Павлику, відказала вона йому. Ми приїхали сюди, щоб тут жити, а не від'їздити кудись. Ні, ні ми не дома, сказав засмучений Павлик, ми приїхали у гості до тата.

Оце так так — сказав розсміявшийся Борис Олександрович.

Та ти ж казав мені, Павлику, що ти є козаком Кубанського війська, а тепер хочеш утікати з Кубані.

Так, так — відповів йому Павлик. Я є козаком, але я вже до дому хочу...

Всі разом, в тому числі і Олесь з Наталочкою голосно розсміялися.

Але збагнувши цей смуток Павлика, Борис Олек-

сандрович вже другого вечора послав своїх дітей з одним з підпорядкованих йому козаків — Поповим, до місцевого колізею (великого цирку), другого дня до кінематографа і, взагалі, намагався робити для них все, щоб вони, поволі відвикаючи від Зіньківщини, без особливого болю в душі призвичаїлися до місцевих умов. За кілька днів Олесь вже почав відвідувати Катеринодарську гімназію, а Павлика було віддано до однієї з найвизначніших у Катеринодарі приватних вчительок, що прекрасно володіла більше як дванадцятьма головнішими мовами світу.

На початку свого навчання Павлик кілька разів був відвезений до своєї вчительки особовим автом Бориса Олександровича, але вже за кілька днів він так добре засвоїв свою дорогу, що без будь-якої допомоги з боку інших їздив вже сам туди трамваєм, не дивлячися на те, що йому треба було пересідати кілька разів в інші трамвайні вагони. Так, поволі, вся родина Бориса Олександровича пристосувалася до нового катеринодарського життя. Бажаючи щоб Олесь і Павлик щораз глибше засвоювали прикмети козаччини, Борис Олександрович інколи посилав їх до великого міського театру, де частенько йшли українсько-козачі вистави. Обидва його синки дуже захоплювалися цими виставами і радо відвідували їх, коли траплялася їм така нагода.

Якось одного погожого вечора їм довелося відвідати виставу «Гетьман Петро Дорошенко». Величезний кількаярусний театр був заповнений глядачами по береги. Добірні професійні артисти, надзвичайно багата декорація сцени та костюми граючих акторів правдиво чарували численних глядачів. Артист, що грав у театрі роллю гетьмана Петра Дорошенка, був справді безподібний, і зацікавлений Павлик увесь час не міг відірвати від нього очей.

Ось великий гетьман в супроводі численної козаць-

кої старшини виходить на сцену і в блискучому золотому жупані міцно тримає в своїй руці символ своєї влади гетьманську булаву.

Проїшовши до потрібного йому місця, він зупиняється, і повернувшись навкруги до оточуючих його старшин і козаків, звертається до них з промовою.

Кожне його слово, сказане ним з особливою чіткістю, правдиво вражас нашого Павлика і заходить йому глибоко в душу.

Слухаючи його Павлик не може відірвати від нього своїх очей, а коли «Петро Дорошенко» зіходить зі сцени Павлик глибоко зітхає. Якась хвилина і велика завіса театру знову показує Павлику його улюбленця, що в тиші місячно-зоряної ночі сидить над нашим «Дніпром Славутою» тепер вже у малиновому жупані з двома пістолями за широким поясом, і сперши на свою гетьманську руку думає тяжку думу. Прекрасна ілюмінація робить «Дніпро» ніби живим, а славного артиста без міри прекрасним. Від світлового ефекту хвилі так і грають різними кольорами, і маленькому ще Павликові здається, що все це діється не в театрі, а в життєвій дійсності.

Та ось, несподівано для Павлика, настає знову перерва вистави, за якою Павлик вже бачить як, після своєї тяжкої думи над «Дніпром», великий гетьман зрікається своїх гетьманських клейнодів. На очах у Павлика рясніють сльози. В своїх думках він обвинувачує тепер гетьмана, що добровільно відрікся від своєї могутньої влади і в тяжкий для України час ніби осиротив її нарід, залишивши його на призволяще, а може й на поталу.

Побачивши смуток Павлика уважний і ласкавий козак Погов негайно починає його розвеселяти і за якусь хвилину наш Павлик цілком утихомирюється.

По закінченні вистави всі разом негайно сідають в трамвай і весело розмовляючи їдуть додому.

Лягаючи спати Павлику знову пригадується театр а він, перекидаючися у своєму ліжку з боку на бік, ще довго не може заснути.

Нарешті ніч-володарка, все більш набираючи своїх прав, покоряє всю родину Бориса Олександровича і наш Павлик, разом з іншими членами цієї родини, засинає міцним і солодким сном. Так з дня на день текло своїм руслом життя новоприбулих козачат Олеса і Павлика у кубанській козачій столиці, яка, зпочатку, так дуже наполошила їх.

Що ж торкається Бориса Олександровича, то треба сказати, що він дуже мало проводив свого часу зі своєю родиною, бо крім своїх службових обов'язків у м. Катеринодарі, йому часто доводилося їздити ще і в числені кубанські станиці, а тому увесь його вільний від роботи час у нього був дуже обмежений.

До цього ще треба додати, що саме в той час по всій Кубані велася надзвичайно напружена і вперта боротьба між прибічниками кубанської самостійності, до яких належав також і Борис Олександрович, і проденікинськими козачими елементами, що тягли свою руку разом з денікинською військовою командною верхівкою за відбудову великої і неподільної Росії. Отож не дивно, що не тільки в день, але також дуже часто і увечорі Борис Олександрович бував відсутнім біля своєї родини. Що ж торкається своєї громадсько-політичної активності, то, здавалося, він був невтомним.

На числених засіданнях Крайової Кубанської Ради він часто виступав зі своїми патріотичними просамостійницькими промовами і не раз спрямовував вістря цих своїх промов проти російського єдинонеділимства.

В одній з таких своїх промов, звертаючися до козачих обранців Кубанської Ради та інших присутніх її засідання, Борис Олександрович говорить:

«Ідея Вільного Козацтва знайшла відгук в коза-
чих серцях. Чим далі вперед, тим більше сходять мос-
ковська полуда з очей козачих: козак знаходить влас-
ну гідність в споминах свого славного минулого і в на-
дії на ясне майбутнє. Щастя, Боже!» (Уривок з промови
полковника Б. О. Козаченка поданий мені одним з
визначних козачих емігрантів, що перебуває тепер у
Англиї. Автор).

Ясна річ, що як ця так і подібні їй промови Бори-
са Олександровича були дуже не до смаку єдиноді-
лимцям усіх мастей і, в першу чергу, кубанському
Військовому Отаманові генерал-лейтенанту Филімо-
нову, що в дійсності з'являвся тоді правою рукою ген.
Денікіна на козачій Кубані. Але не тільки Борис
Олександрович був тоді на Кубані з таким політичним
настроєм. Подібні цьому настрої мала також і значна
частина членів Кубанської Ради, в тому числі і бага-
тьох найвизначніших на Кубані козачих урядовців,
що не шкодючи своїх сил старано розносили ідею ку-
банської самостійности серед усього кубанського ко-
зацтва.

Бачучи цей сильний і масовий спротив волелюб-
них синів Кубані денікинському єдиноділимству, ге-
нерали Денікин, Врангель, Покровський та, в значній
мірі, Филімонов і Науменко, старано затіяли зробити
у цьому козачному краю без міри підступний збройний
переворот.

Початковий проєкт цього перевороту, що був
складений 8-9 жовтня в Таганрозі - Ростові на нара-
дах генералів Денікіна, Врангеля і Лукомського при
участі проф. Соколова і потім здійснюєий Врангелем,
передбачав зміни Кубанської Конституції в сенсі а) Лі-
квідації Кубанської Законодавчої Ради, б) встановлен-
ня одноосібної влади Отамана і в) ліквідації закону
про Кубанську Армію.

В дійсності ж Законодавча Рада, як орган законо-

давчий і контролюючий діяльність уряду, зробила максимум для організації Кубанської Армії, для постачання кубанських частин всім необхідним і для того, щоб кубанські збройні сили не були використані для тих цілей, які протирічили бажанням населення Кубані, відображених в постановках Кубанської Крайової Ради. І саме, якраз, ці права і бурхлива діяльність Кубанської Законодавчої Ради і штовхали змовників до якнайшвидшого перевороту Зразу ж по закінченні цієї змовницької наради переворотчики приступають до рішучих дій, — з приводу яких сам генерал Денікин говорить так:

«На початку жовтня в Таганрог прибув ген. Врангель. Змалювавши йому політичне становище, я вказав на необхідність покінчити з тією зляканою виразкою, що баламутить кубанське життя. Виконання цього завдання я поклав на нього, як на командуючого Кавказькою Армією.

«Ген. Врангель мусив був переговорити зі старшими кубанськими керівниками і представниками «лінійської» групи і стягти в район Катеринодара до часу відкриття Крайової Ради надійні війська, щоб потім діяти в залежності від обставин.»

Поряд з цим особи, що брали активну участь у підготовці цього перевороту, приймали досить рішучі міри в тому напрямку, щоб не тільки з фронту привезти в Катеринодар надійні їм військові частини, але, також, щоб і в самому Катеринодарі в руки переворотчиків перебрати озброєні сили. Було звернено увагу на те, що керівник Кубанської Козачої Варти у м. Катеринодарі, складаючоїся з козаків і несучої обов'язки поліції, полковник Б. О. Козаченко з'являється прибічником самостійності Кубані, і тому катеринодарська варта в рішучий момент може підтримати той порядок, який хотіли порушити переворотчики. Щоб усунути цю перешкоду, перед відкриттям засідань

Крайової Ради кубанський Отаман Филимонов, го́за Кубанським урядом, видав наказ «Про звільнення полк. Козаченка від виконання обов'язків керівника варті м. Катеринодара», призначивши на цю посаду бажану для змовників особу. Поряд з цим же незаконним наказом Отаман Филимонов усунув також з посади стамана Лабінського відділу полковника Цвішко, тому що цей полковник стояв за дотримання постанов Кубанської Ради і уряду в тому самому відділі, на який денікинське командування звернуло особливу увагу і звідки були родом ген. А. Филимонов, Д. Филимонов, Д. Є. Скобцов, И. В. Горбушин та інші видатні прибічники ген. Денікіна.

Ознайомившись з наказом Військового Отамана про усунення полковників Козаченка і Цвішко від займаних ними посад, Рада Кубанського Крайового Уряду «знайшла ці накази протирічучими кубанській Конституції і утрималася від звільнення з посад названих урядовців». («Кубанська Воля» 26-го жовтня 1919 р.)

Але не дивлячися на цю постанову кубанський Отаман все ж усунув небажаного змовника керівника катеринославської варті полк. Козаченка.

Слідом за Б. О. Козаченком пішов у відставку і міністр внутрішніх справ Кубані К. А. Безкровний. В цей же саме час, як кубанський Отаман відгороджував кубанські військові частини в Катеринодарі від політичної пропаганди самостійників, один з видатних змовників, ген. В. Покровський, був постійним відвідувачем Отаманського палацу, а другий змовник, ген. Врангель, безнаказано займався пропагандою на фронті, розкладав кубанські військові частини, настроював їх проти органів влади, встановлених конституцією, і в час своїх відвідин Катеринодара також був бажаним і дорогим гостем у палаці Отамана.

Затіяна ворогами кубанського козацтва змова швидко наближалася до своєї кінцевої мети.

Наближалось також і відкриття засідань Крайової Кубанської Ради, що почалися 24-го жовтня (6. листопада н. с.).

Товариш голови Крайової Ради полк. Роговець, звертаючися до присутніх, говорить::

Панове члени Надзвичайної Кубанської Крайової ради!

Вісім місяців пройшло з менту закриття 2-ї сесії. За цей час ми лишилися нашого голови М. С. Рябовола, убитого зрадницькою рукою (всі члени Ради встають). По дорученню президії оголошую третю сесію Надзвичайної Ради відкритою. Запрошую панів членів Ради завтра, о 11 годині ранку, завітати на ганакхиду по покійному голові, маючюся бути на його могилі на Кріпостній Площі.

Наступний день був повністю присвячений пам'яті забитого голови Ради М. С. Рябовола: спочатку була відслужена панахида на могилі покійного при участі всього гарнізона м. Катеринодара і багатьох тисяч населення, готім пам'яті покійного було присвячено ціле засідання Крайової Ради.

Сповнений тугою за тяжку втрату для всього козацтва замісник голови Ради Султан-Шахим-Гирей, звертаючися до всіх зібравшихся на це засідання, говорить:

«Рука, що піднялася проти голови Крайової Ради, занесена була проти всієї Ради, проти господаря землі кубанської. Вороги народу надіялися своїм чорним ділом внести заколот, розстроїти наші ряди. Але вони помилилися в своїх розрахунках. Кубань обурилася, загорілася зненавистю до зрадників і десятками вироків вільних кубанських станиць затаврувала ганебне, зле, чорне діло. Умер голова Крайової Ради, але бійці ще є. Лави їх міцнішають. І не зламати ворогам наро-

ду духу народнього, і не залякати зрадникам народніх обранців.

Вічна пам'ять тобі, голово Кубанської Крайової Ради! Слава Кубанській Крайовій Раді!

Всі наступні промовці в самих рішучих висловах засуджували ганебне вбивство і проклинали не тільки фізичних, але й моральних вбивників кращого кубанського козака. На закінчення прекрасний Кубанський Військовий Хор проспівав заповіт Т. Г. Шевченка і кубанський гимн. Вся Рада і присутні вислухали спів стоючи.

В цілому ж, це засідання перетворилося в демонстрацію проти внутрішньої і зовнішньої політики Добрармії. І це прекрасно зрозуміли тоді «білі» вожді і, в зв'язку з цим, змовники почали зразу ж діяти ще більш енергійно.

В той же самий день ген. Денікин розіслав отаманам Кубані, Дону і Тереку, а також і командуючим арміями таку телеграму:

«В липні біжучого року між урядом Кубані і меджилисом горських народів складений договір, в основу якого покладена зрада Росії і передача кубанських козачих військ, Північного Кавказа в розпорядження меджилиса, чим прерікається на загибель Терське Військо. Договір підписаний Бичем, Савицьким, Калабуховим і Намитоковим, з одного боку, і Чорномоевим, Гайдаровим, Хадзагаровим і Башматом з другого. Наказую при з'явленні цих осіб на території збройних сил Півдня Росії негайно піддати їх воєнно-полевому суду за зраду».

Маючи вже в кишені нерозпублікований ще наказ ген. Денікіна, про арешт і віддання до воєнно-полевого суду членів Кубанської Закордонної Делегації, 26-го жовтня Отаман Филімонов звернувся з офіційним листом на ім'я президії Крайової Ради, в якому вказував «на можливість ускладнень в відношеннях

Кубані і Добровольчої Армії на випадок вибрання не бажаної для нього кандидатури І. Л. Макаренка на посаду голови Ради».

Одначе, ні агітація, ні залякування, ні лист ген. Филимонова на ім'я президії Ради, ні відкритий лист заступника военного міністра ген. Звягінцева не допомогли прихильникам Добрармії: при виборах Замісника Голови Ради за І. Макаренка було подано 253 голоси, а за прихильника Добрармії Ф. Сушкова — 158 голосів. Але на другий же день, 27-го жовтня, виступаючи на черговому засіданні Кубанської Крайової Ради, проденікинський Кубанський Військовий Отаман Филимонов говорить:

«Першим питанням, яким нам, очевидно, доведеться зайнятися, це питання про паризьку делегацію. Паризька делегація це яблуко роздору між владою на Кубані і Добрармією. Генерал Денікин неодноразово і в самих різких висловах говорив мені про недозволено самостійницьку і сепаратистичну поведінку делегації... Особливе ж обурення ген. А. І. Денікіна викликав договір з Республікою горських народів, який ген. А. І. Денікин вважає злочинним і кваліфікує як державну зраду. І ось мною одержана телеграма, адресована також Донському і Терському Отаманам, командуючим арміями, военному губернатору Чорноморської губернії і другим, в якій чотирі члени делегації, що підписали договір з Горською Республікою, обвинувачуються в державній зраді і вимагається доставити їх до суду» (в залі розноситься глухе нарікання, чується здавлений гомін).

Але заслухавши дуже обґрунтовану доповідь обвинуваченого ген. Денікиним члена Ради і закордонної делегації Ради О. І. Калабухова, 2-го листопада всіма голосами, при одному утримавшомуся, Крайова Рада прийняла у цьому питанні таку постанову:

«Кубанська Крайова Рада, не торкаючися суті пи-

тання про «договір дружби», ухвалює: 1) Протестувати самим енергійним чином проти наказу ген. Денікіна і 2) Вимагати термінової відміни цього наказу. Цю постанову Крайова Рада доручає президії довести до відома ген. Денікіна, Союзних місій, урядів Дона і Терек, а також в терміновому порядку оповістити про цю постанову населення Кубанського Краю.»

Але в той саме час як Кубанська Рада виносила ці постанови, денікинські єдинонеділимці, добре знаючи, що кубанські самостійники є ще слабкі, що вони не знайдуть допомоги ні на Дону, ні на Терек, ні за кавказькими горами, ні на Україні, в вправдиво рафінований спосіб просували все далі вперед злочинне здійснення своєї лукавої змови. Вже 28 жовтня, відвідавши на кілька годин ст. Катеринодар і порадившись з приводу цієї змови з генералами Покровським і Науменком, один з найвизначніших організаторів перевороту, ген. Врангель, там же на залізничному дворці терміново пише і відсилає голові Особливих Нарад при ген. Денікіну — ген. Лукомському такого листа:

«Я припровадив Вам копію з мого листа ген. Покровському від 21-го жовтня, з якого видно моє неспівчуваюче відношення до збройного втручання у внутрішні справи Кубані. З одного боку неповна впевненість у військах, встиглих вже розкластися «самостійниками», з другого небезпечність, навіть у випадку успіху, бурі на Дону, що може відбитися на фронті, вимагає від нас особливої обережності. Я надіявся на благородсудність однієї частини Ради і на достатність воєнної загрози для другої... На жаль, вибрання головою Крайової Ради І. Макаренка примушує визнати, що зухвалі «самостійники» остаточно закусили удила...

Якщо Рада піде шляхом демагогії, то, по моему глибокому переконанню, силою речей доведеться перейти від погроз до дій.

Багато вже зроблено, щоб війська, на які я міг би обпертися, оправдали моє довір'я. В Катеринодар відіслані найбільш стійкі частини, якими керують кріпкі керівники. Мій конвой складений з відбірних козаків моєї 1-ї кінної дивізії і офіцерів особисто мені відомих. На місці вже прийнятий ряд заходів для забезпечення успіху... Що торкається можливих наслідків, на випадок подібного роду дій і, зокрема, бурі на Дону, то це питання загальної політики і я його рішити без вказівок Головнокомандуючого не можу. Враховуючи можливість політичних ускладнень, я зроблю все, щоб уникнути примінення сили, але хід подій змушує передбачати можливість такого порядку речей, коли відмова від воєнного втручання буде визнанням слабости, а це, по моему переконанню, рівнозначно загибелі. Доводячи про виложене, запитую термінових вказівок Головнокомандуючого.»

Після написання і відсилки цього листа за своїм призначенням (полковником Лебідевим) ген. Врангель, разом з проф. Соколовим, негайно від'їхав у Кисловодськ.

У відповідь на цю свою депешу вже 31 жовтня ген. Врангель дістав від ген. Денікіна таку телеграму:

«Наказую Вам негайно виконати мій наказ №016-729 і по Вашому міркуванню прийняти всі заходи до зупинення злочинної агітації в Катеринодарі, входячому у Ваш армійський район.

1 год. 50 хв. 31. 10. 1919 р. № 014598 Денікін.»

Відчуваючи після цього наказу належну силу і не потребуючи вже більш Кубанського Військового Отамана Филимонова, в своїх злочинних цілях, ген. Врангель, щоб не ускладняти надалі «процедури» затіяного перевороту, через свого одноступця ген. Науменка намагається довести ген. Филимонову про «корисність» для нього, Филимонова, негайного зречення Отамансь-

кої посади. Одначе, всі ці намагання ген. Врангеля і дипломатія ген. Науменка не дають жодного успіху, і ген. Врангель пише тоді ген. Покровському такий наказ:

«Ген. Покровському. Мною отримана слідуєча телеграма Головнокомандуючого: (далі приводиться текст вищезгаданої телеграми ген. Денікіна №014598). З поданням виложеного наказую Вам з отриманням цього арештувати члена Паризької конференції Каллабухова, та рівно всіх тих осіб, з числа намічених Вами, діяльність яких має певні ознаки злочинної агітації, в зв'язку з біжучим політичним моментом.

Заарештованих осіб негайно передайте воєнно-полевому суду, який сформуєте при бригаді полковника Буряка, і вирок суду виконайте невідкладно.

Кисловодськ, 31 жовтня № 163, Врангель.»

Для ген. Покровського відкривалося тепер широке поле його діяльності... В числі 32 осіб, намічених ген. Покровським до арешту і страти, були і відомі вже нам полковник Б. О. Козаченко та його кубанські друзі: князь Мачабелі, К. А. Безкровний та полковник К. Гончаров. Щоб уникнути непередбачених можливих ускладнень під час арешту намічених осіб, ген. Покровський, з відому Отамана Филімонова, вирішує заманити багатьох з цих приречених на «нараду» в палац Отамана, щоб там, нарешті, здійснити свій лукавий намір.

Але передбачаючи цю підступну затію ген. Покровського, жоден з запрошених на цю «нараду» не з'явився і, таким чином, цей план кровожерного генерала Покровського провалюється. Бачучи, що без примінення військової сили йому тяжко буде дійти до успішного розв'язання цього свого наміру, ген. Покровський, що за наказом ген. Денікіна з'являвся вже тепер всевладним командуючим тилового району кавказької армії, в який входила вся Кубань, дає наказ

своїм військовим частинам і 6 листопада о 9 год. ранку в центр м. Катеринодара, по вулицях Красній і Гоголевській біля будинку Ради, стягуються Софійське і Кубанське військові училища, а з ст. Пашковської підтягується кубанська кінна бригада полковника Буряка з батареєю.

В околицях Катеринодара, на випадок можливих ускладнень, стоять також корніловський і марковський полки, ряд денікинських офіцерів та конвой ген. Денікіна. В цей саме час морально і фізично змучені всім попереднім члени Крайової Ради збираються на засідання, а старші командири військ, що брехливо заповіли цим військам їхній парад, чекають вже зі штабу ген. Покревського відповідного наказу, щоб розпочинати своє злочинне діло проти народніх обранців Козачої Кубані.

Х.

На дворі осінній похмурий ранок. В повітрі вже є досить холодно і падаючий на землю мокрий перший сніжок поволі стелеться по брукованих вулицях і асфальтових пішоходах Катеринодара пухнастим білим килимом.

В родині Бориса Олександровича вже всі на ногах. Борис Олександрович сидить за своїм писемним столом і, часом задумуючись, щось пише.

Олена Панасовна зі своєю сестрою та Марусею, в іншій покої, біля маленьких Віри та Надії, наводять ранковий порядок та готують сніданок.

Олесь та Павлик збираються до школи, а турботлива Наталочка бавиться біля своїх ляльок.

Підкріпившись сніданком, Борис Олександрович, як і завжди, йде на свою працю і прощаючися з Оленою Панасовною щось тихо їй говорить. Слідом за Борисом Олександровичем виходять на вулицю і Олесь

та Павлик, і кожний в своєму напрямку з задоволенням простують по біленькому і пухкенькому сніжку. Сівши в трамвай, Павлик їде до вулиці Дмитрівської і там, зробивши пересядку в інший трамвай, за кілька хвилин висаджується з вагона і йде до своєї вчительки пані Индутної. Сьогодні вона щось не в душі. Будучи вже досить старенькою вчора вона застудилася і неждана хвороба не дає їй можливості провадити своє навчання зі своїми учнями так, як це буває завжди. Тому, провівши дві лекції Закону Божого та одну лекцію письмових вирав, вона відпускає учнів додому, і Павлик, разом зі своїми товаришами по навчанню, їде знову трамваем до вулиці Красної. Зіскочивши з вагону і поглядаючи на всі боки, Павлик зіходить на широкий асфальтовий пішоход і починає топцюватися по сніжку, що з-під низу почав вже підходити водою. Сніг уже давно перестав падати, надворі потеплішало, і Павлик з насолодою вдихає свіже повітря і любить-ся красою пухнастої білої ковдри катеринодарської пороші. Пройшовши ще якийсь відтинок свого шляху, він побачив незвичайне видовище. По вулиці Красній, з обох її боків, в прекрасній військовій уніформі стояли красуючимися шпалерами мов завмерші вояки і, очевидно, на когось чекали. В цей мент посередині вулиці стали наближатися кілька військових вершників і Павлик чує мов справжній грім — дружне вояцьке «ура»! Проводивши очима проїхавших на конях і з зацікавленням далі розглядаючи рівні шпалери військ, Павлик не зчувся як дійшов до будинку катеринодарської варті і негайно пішов до свого мешкання. Зайшовши до кімнати він побачив залиту в сльозах свою маму, біля якої стояла зажурена Олександра Панасовна.

Що з тобою, мама? — запитав підходячий до неї Павлик і відразу ж обхопив її своїми маленькими рученятами. — Біда, синку, — промовила Олена Пана-

совна, — забрали нашого тата і невідомо чи нам його повернуть.

— А ми його відберемо у них, — впевнено сказав Павлик і запитуючо поглянув на свою маму.

— Дай Боже, щоб було так — попробуємо, Павлику, — сказала Олена Панасовна і погладила його своєю рукою по головці.

Незабаром надійшов і Олесь. В хаті наступив ще більший смуток. Здавалося, що з арештом Бориса Олександровича в усій його родині відразу згасла жевріюча до цього іскра життєвої радості і надії, а грізно занесений меч над життям Бориса Олександровича якоюсь невидимою силою ніби паралізував помисли і дії членів усієї його родини.

Але це продовжувалося не довго. Зібравшись з духом і відкинувши від себе цей настрій, Олена Панасовна вирішила, нарешті, прикласти всіх своїх зусиль щодо можливого захисту Бориса Олександровича і негайно ж розпочала діяти у цій справі. Ще того ж дня вона відвідала ставку ген. Покровського і добилася там свого можливого прийняття генералом Покровським вже на другий день ранком.

Але не зважаючи на цей, так би мовити, свій успіх, ніч пройшла для неї дуже неспокійно. Вона знала, що становище в м. Катеринодарі є надзвичайно напружене, що ген. Покровський, будучи виключно жорсткою і, одночасно, не дальнозорою людиною, може діяти з властивою йому горячковістю поспішно, і тому їй треба ніяк не гаяти часу і діяти якнайшвидше. Другого дня ранком Олена Панасовна була вже в штабі ген. Покровського. Рядом послідовних і енергійних заходів вона добивається там дозволу її прийняття ген. Покровським і в той же день відвідує його.

В призначений для її візиту час вона входить в службовий кабінет ген. Покровського і з нерішучістю наближається до його службового столу. Побачивши

її ген. Покровський піднімається з крісла і чемно запрошує її сідати. Олена Панасовна сіла. Перед нею стояв чоловік віком понад тридцять років, невеликого росту, з виразним поглядом і жвавим темпераментом. Слідом за Оленою Панасовною ген. Покровський також сів у своє крісло. Я слухаю вас — промовив ген. Покровський до Олени Панасовни і спрямував свій погляд на блискучий прес-папір, що лежав у нього на правому боці його столу.

Стримуючи себе від наступившого хвилювання і напружуючи в цей час всі свої розумові сили Олена Панасовна легенько повернулася на стільці і дивлячися просто в очі ген. Покровському почала говорити: я прийшла просити вас, Пане Генерале, пом'ягчити присуд мойому чоловікові полковнику Б. О. Козаченку і не відбирати у нього життя. Слухаючи Олену Панасовну ген. Покровський, нічого не відповідаючи на її слова, починає легенько шкрябати нігтем свого безіменного пальця блискучу ручку прес-папіру. Я усвідомлюю собі, Пане Генерале, продовжувала далі Олена Панасовна, що у відповідь на це моє прохання ви можете сказати мені, що вашого присуду вимагає внутрішня політична ситуація на Кубані, але в такому випадку я скажу тоді вам, що у вас повторно благаю залишити живим мого чоловіка в ім'я моїх п'ятьох малолітніх дітей.

Як! — немов облечений скрикнув ген. Покровський — кадровий офіцер царської армії дозволяє собі баламутити кубанське населення в той час як доля Великої Росії висить на волосині, а я ще мушу його милувати?!

Знайте, галасливо продовжував розперезавшийся генерал, що лише вчора мені піднесли на підносі дванадцять відрубаних більшовицьких голів, і якщо я знайду потрібним, щоб завтра на другому такому під-

носі мені показали і голови кубанських самостійників, то це буде негайно виконано.

Від цих слів зухвалого генерала у Олени Панасовни поза шкурою пройшов мороз. Вона зрозуміла і відчула, що у цього кровожерного ката всі її наступні благання будуть марними, і, що можливо навіть, роздратувавши його ще більше своєю присутністю вона ще більш нашкодить Борису Олександровичу, а можливо й прискорить цим його загибель. Блискавично обміркувавши це питання і напруживши всі свої сили Олена Панасовна, тихо сказавши — прощайте, Пане Генерале, попрямувала до вихідних дверей. Генерал Покровський аж ніяк не міг чекати такої поведінки Олени Панасовни і тому правдиво був заскочений нею. Поза своєю волею він простягнув свою руку до блискучої головки прес-папіру і голосно вигукнув: Зачекайте, Пані Козаченкова, я все ж дам вам на перший раз перепустку на побачення з вашим чоловіком, а пізніше побачимо що будемо робити. Олена Панасовна знову підійшла до його столу.

Він швидко написав на листкові паперу кілька потрібних слів, вложив цей листок до конверта, на якому вказав відповідну адресу, і все це віддав Олені Панасовні. Подякувавши ген. Покровському за цю перепустку Олена Панасовна вийшла з його службового кабінету і швидко пішла додому. Прийшовши до свого мешкання, вона довідалася, що вчора, по пред'явленню ультиматума ген. Покровського і роззброєнню його військами військової охорони Кубанської Ради, були також заарештовані багато членів цього Кубанського Парламенту і, в тому числі, політичні однодумці та особисті приятелі Бориса Олександровича полковник Гончаров та князь Мачабелі. Третьому приятеліві Бориса Олександровича Безкровному вдалося укритися від арешту.

Того ж дня Олена Панасовна довідалася також,

що перша кубансько-самостійницька жертва ген. Покровського — член Паризької делегації О. І. Калабухов завис вже на шибениці сьогодні ранком на катеринодарській Кріпостній площі. Тяжко описати все те, що переживала тоді в своїй душі Олена Панасовна, а разом з нею і вся її родина. Але в зв'язку з тим, що був уже тоді досить пізній час і на побачення з Борисом Олександровичем було вже не можна розраховувати, вона змушена була відкласти цю зустріч до завтра.

Другого дня, разом з Олесем та Павликом, Олена Панасовна пішла розшукувати місце ув'язнення Бориса Олександровича. Довго всі вони їхали трамваями, нероз'їздившись в інші вагони, доки доїхали до вулиці, звідки вже, за відсутністю трамвайної лінії, мусили йти пішки аж до потрібного місця. З тримтятим серцем зайшли вони всі до будинку в якому, по вказівкам тамтешньої обслуги, мусив був знаходитися і Борис Олександрович. Зайшовши до цього будинку Олена Панасовна незадовго відшукала потрібний їй відділ і показавши там перепустку ген. Покровського попросила призначити їх зустріч з Борисом Олександровичем.

Була вже пообідня пора. За якийсь час її повели, разом з Олесем та Павликом, до Бориса Олександровича. Пройшовши якусь частину цього мешкання, з лівого боку коридора, вона побачила відгороджену великими залізними ґратами простору кімнату в якій, немов у клітці, знаходилися Борис Олександрович і князь Мачабелі.

Обидва вони були зодягнені в козачі черкески і бешмети, в яких останні, чомусь, були в обох розстебнуті. За ці неповні три дні свого арешту бороди їхні вже виразно позаростали, а їхній вигляд відображав якийсь невиразний смуток чи приховану суворість. Побачивши наближаючихся до них Олену Панасовну

з дітьми Борис Олександрович негайно наблизився до загородки і ласкаво привітався до них. Слідом за ним надійшов також і князь Мачабелі і вітаючися до Олени Панасовни та дітей ввічливо схилив перед нею свою голову.

Олена Панасовна відповіла їм обом таким же ввічливим і щирим привітанням. Розмовляючи через залізні ґрати з Оленою Панасовною Борис Олександрович і князь Мачабелі відразу немов переродились.

Їхні очі враз заблищали якимсь невимовно сильним вогнем боротьби за життя, на їхніх обличчях не залишилося і тіні жодного смутку, а віра в перемогу святої правди надавала в цей час їм нової сили, яка не тільки була здібна відвести їх від малодушності і відступлення від своїх ідеалів, але також разом з цим, в значній мірі, і заспокоїти Олену Панасовну. Не раз в пізніші роки, згадуючи цю зустріч, в розмові зі своїми рідними та друзями, Олена Панасовна говорила, що ще ніколи в своєму житті вона так палко не любила Бориса Олександровича і не шанувала так князя Мачабелі як у той час. І дійсно, що тоді вони були прекрасні. Бо хіба ж може бути у людини щось кращого і величавішого як справжня чесність з собою, готовність ставити на карту своє життя в ім'я людської правди і справедливості, як свідомість правдивої чистоти цього чину в ім'я можливого блага не тільки свого, але також і блага ближнього свого! І саме якраз ці риси у них були проявлені тоді в усій своїй силі, красі і чистоті.

Нарешті розмова скінчилася. Попрощавшись і побажавши дорогим їй в'язням всього найкращого Олена Панасовна залишила цей непривітний будинок, і разом з Олесем та Павликом попрямувала пішки до трамвайної колії. Ще не доходячи до потрібного їй місця на одному з будинків, що стояв на розі однієї з катеринодарських вулиць, Олена Панасовна помітила

свіжо-наклеєний наказ і негайно підійшла його почитати. Це був наказ ген. Врангеля № 557 від 6 листопада 1919 р., написаного ним у м. Кисловодську з приводу заарештованих вже членів Ради та інших кубанських патріотів. В цьому наказі ген. Врангель виливав на голови заарештованих кубанських самостійників увесь тодішній бруд денікинського господарювання на Кубані і передавав багатьох військово-полевому суду. Поряд з цим наказом висіла велика афіша, на якій був відтиснутий малюнок походу советських червоноармійців на фронт, а під цим малюнком було віддруковано, на російській мові, таке:

«Гонят дуру на убой Ленин Вовочка
Да совдепник матерой Троцкий Львовочка;
Они пьют и едят — наслаждаются,
А казанцы да рязанцы тут сражаются.
Эй, дождетесь вы перекладины
И на каторге умрут ваши гадины.»

Прочитавши останні строчки цього вірша, Олена Панасовна замислилась. Замість далеких від ген. Денікіна більшовицьких «Вовочок та Львовочок», ще вчора на цій денікинській «перекладіні» завис один з кращих оборонців права волелюбного Кубанського Козацтва, і не знати ще, що може завтра чи кілька днів пізніше на ній не зависне і дорогий для неї Борис Олександрович.

Але вірячи в безмірну силу і справедливу волю Божу, і подумавши в той мент — що Бог дасть, Олена Панасовна взяла своїх дітей за руки і швидко пішла до трамваю. Сівши в вагон вони зразу ж відїхали звідти і незабаром були вже вдома.

**

Та залишемо мабуть на якийсь час Олену Панасовну з її дітьми і перейдімо до долі козака-мученика священика О. І. Калабухова, заарештованого ген. По-

кровським 6-го листопада і відправленого до особисто-го мешкання цього генерала.

Вже того ж дня пізно увечорі о. О. І. Калабухов був переданий до воєнно-полевого суду, який виніс таку постанову:

«1919 р., листопада 6 дня, м. Катеринодар. Воєнно-польовий суд, утворений на підставі наказу командуючого військами тилового району Кавказької Армії від 6 листопада № 6, в складі голови полк. Кам'янського, членів: осавула Лихачева, осавула Прудія, осавула Закрача і осавула Хоріна, розглядав справу про Олексія Івановича Калабухова, козака станиці Ново-Покровської, Куб. Обл., і визнав його винним в тому, що в липні біжучого року він, в спілці з членами Кубанської делегації: Бичем, Савицьким, Намитоківим з одного боку, і представниками Меджиліса горських народів: Чорномосвим, Гайдаровим, Хозаровим, Бамматовим з другого боку, підписав договір, явно схильючийся до відторження кубанських військових частин в розпорядження Меджиліса, тобто в злочині, передбаченим ст. 100 частини 3-ї і 2-ї, ст. 101 і 108 Уголовного Укладу, і засудив його до смертного покарання через повішення.»

Того ж самого вечора ген. Покровський своїм підписом ствердив цей вирок.

О 6 год. 30 хв. ранку 7-го листопада (20 лист. н. с.) зі зв'язаними руками вивели на Кріпостну площинку о. Олексія, де вже громоздилася вісилиця. Кати нервували. Все ніби валилося з рук. Довго ставив якийсь козак стільця, на який мусив стати приречений, але стілець ніби не хотів ставати на свої всі чотири ніжки.

Отець Олексій з сумом спостерігав цю затримку і мовчав.

І ця мовчанка ще більш поглиблювала цю страшливу і зловіщу драму. Мабуть, що він молився, піднявши свій погляд до неба. Нарешті підскочив якийсь

юнець, невтерпівший цих тягистних хвилин і поставивши стільця крикнув надриваючимся голосом, у якому почувлися нотки сліз: «Ставай, Отче, і прости!»

Швидко поцілувавши руку мученику, він зник у юрбі.

Від цього поцілунка по обличчі о. Олексія пробігла блаженна посмішка. Ставши на стільця, о. Олексій, в останній мент глянув на площу, на біснуючийся наряд, який не знає що творить... В останнє поглянув він і на граючу синь рідної ріки Кубані, що швидко несла свої води і в безнадії схилив голову.

В цей мент почувся звук удара по стільцю і він висковзнув з-під ніг о. Олексія. Тіло здригнулося на наміленій бичові, витягнулося і в безсилі повисло. Смерть наступила негайно.

**

А тим часом на цій же Кріпостній площі ряд за рядом, купка за купкою, ідуть мешканці міста до площі, і також стрічка людей мовчки повертається назад.

На площі видніються стовпи, біля яких мовчазливо коливається юрба. Ні слова, ні обговорень, ні радості, ні насмішки... Юрба занадто придушена видовищем, щоб висловлювати свої погляди. Через товсту перекладину перекинута бичова, і труп, при кожному повіванні вітерця, ледве покачується та поли сірої черкески роздуваються і волосся повішеного ледве ворухиться. Прийде нова людина, запитає у стоячих і не відриваючих очей від трупа:

— Це Калабухов?

Запитуемий здригне, повернеться і, ніби у сні, неохоче кине:

— Так, Калабухов! — і знову очі звертаються до дошки, де хемічним олівцем написані слова: «За зраду Росії і Кубанському Козацтву».

І знову погляд звертається на бліде обличчя трупа. Знову і знову проходять мешканці, серед яких ба-

гато військових, і зрідка мигне обличчя якогось члена Ради. Ні охорони, ні вартових...

Все так просто...

А жива стрічка все вливається у ворота площі, непокоючись і перегоняючи один одного.

«Правосуддя» здійснилося.

(З матеріалів ген. Коноводова в журналі «Казачье Единство» № 8, ст. 12 за 1958 р. та колишнього козачого часопису «Кубанское Слово»).

Здійснивши також при допомозі збройної сили своє злочинне насильство над багатьма іншими членами Кубанської Ради, генерали Врангель і Покровський негайно ж, під загрозою примінення тієї ж сили, роблять новий натиск на залишившихся на волі членів Ради і негайно ж добиваються цілковитого здійснення усіх своїх намірів і плянів.

Вже 8-го листопада, побачивши свою повну перемогу над Кубанською Радою, ген. Врангель посилає ген. Денікіну таку телеграму:

«Ідучи назустріч висказаним мною побажанням, Крайова Рада прийняла закон про змінення тимчасового положення про управління Кубанським Краєм, підучи в цьому відношенні навіть далі моїх пропозицій. З свого боку, задовольняючи прохання Ради, обіцяв схоронення життя переданим до суду особам. Катеринодар, 8 листопада 1919 року, №168. Врангель».

В цей же самий час Кубанський Військовий Отаман ген. Филимонов, напружуючи всі свої зусилля, робить все від нього можливе, щоб схоронити за собою посаду Кубанського Отамана. Але бачучи тепер, що цей Отаман відіграв уже на Кубані свою роллю, генерали Денікин, Врангель і Покровський роблять на нього свій останній натиск і він, як перед цим, з його вини, міністр внутрішніх справ Кубані Безкровний, вже 10 листопада безславно іде у відставку... Перемога денікинських генералів над Кубанню диходить на-

решті кульмінаційного пункту свого тріумфального маршу. Але бачучи негативну реакцію цього свого злочинного чину серед населення не тільки Кубані, але також і Козачого Дона та Терека, а також і серед фронтових козачих частин, що на деяких відгинках протибільшовицького фронту стали покидати його лінії, денікинське командування спішить «загладити» цей свій чин, і вже в найближчі дні ген. Денікин видає такого наказу:

«Твердо вірю, що кубанське козацтво щиро засудило ошукавших довір'я і ведучих край до загибелі. Не бажаючи проливати зайвої крові, наказую помилувати заарештованих членів Ради і замінити загрожує по суду покарання висилкою за межі Росії».

Після цього заарештовані члени Ради були передані в розпорядження нового Кубанського Отамана ген. Успенського і в дійсності були його полоненими.

Значну частину їх було вислано за кордон (здається 12 осіб). В недовгій після цього часі було звільнено з-під арешту полковника Козаченка і князя Мачабелі, і Борис Олександрович знову опинився біля своєї родини. Радости Олени Панасовни та її дітей не було кінця. Всі наперебій обнімали Бориса Олександровича, розпитували у нього про його здоров'я, самопочуття і т. д., і т. п. Але не встиг Борис Олександрович як слід відпочити як за наказом нової адміністрації Катеринодарської варти, йому було запропоновано звільнити займане ним помешкання і він, через кілька днів, змушений був переїхати до приватного мешкання у знайомого відставного полковника П. С. Скакуна, що замешкував у той час на вулиці Карасунській.

Нове мешкання Бориса Олександровича було також, порівнюючи, досить гарним. Особливо ж приємне враження складав маленький садочок, що ріс навколо тієї частини будинку у якій замешкував Борис Олександрович зі своєю родиною. Тут росли найрізноманіт-

ніших гатунків і кольорів ялинки, туї, можевельники, кілька листових дерев та прекрасно зроблені дві клумби з квітами, що ще недавно перед цим квітли тут своїм пишним цвітом.

З другого боку будинка, також у садочку, стояла чепурно зроблена невелика бесідка, що втративши з обкрутившого її винограду все листя стояла тепер у цьому садочку немов бідна сирітка. Наступали Різдвяні Свята.

Олена Панасовна, що в своїй душі дійсно щиро шанувала ці величні дні старано готувалася до них. Разом з Олександрєю Панасовною та Марусею в усіх кімнатах вони навели зразково-святковий порядок, а на Свят-Вечір, тримаючися наших релігійних традицій, наготували куті, озвару, напекли різних пиріжків та багато всього того, що в ці святі дні, з Богом у своєму серці, споживає наш український і козачий наряд. В найпросторішій кімнаті, у самому її центрі, була встановлена гарненька, чепурно прибрана різдв'яним оздобленням зелена ялиночка, під якою стояв чималий, білий як сніг, дід-мороз.

В ідальні, де мала відбуватися свята вечеря, в одному з її кутків, біля святих образів, стояв невеликий столик покритий маленькою білою скатертиною, а на цьому столику, на сіні, були наставлені кутя та озвар. Нарешті наступив і Святий Вечір. Борис Олександрович був вже у цей час вдома і щось розмовляв з Оленою Панасовною.

У кутку біля образів горіла вже маленька лямпадка, а на столі розставлялися Різдвяно - вечірні страви. У всіх членів родини Бориса Олександровича на душі відчувалася справжня різдв'яно-вечірня святість і кожен з них з благоговінням чекав початку святої вечері. Нарешті настав і бажаний час. Побачивши, що на столі вже все було приготоване і дотримуючися

свого кожнорічного родинного звичаю, Олена Панасовна звертається до Павлика і говорить йому:

— Ну, Павлику, починай вечірню молитву — час вже розпочинати святу вечерю.

Почувши цей наказ — дозвіл своєї мами, Павлик виходить наперед усіх і, побожно дивлячися на святі образи, голосно вимовляє кожне слово цієї молитви.

Всі присутні також моляться разом з ним. Закінчивши молитву, Павлик повертається назад, і, дивлячися на Олену Панасовну, ніби питає у неї своїм поглядом про належне йому місце за столом. Олена Панасовна підходить до Павлика, бере його за плечі і ласкаво звертаючись до нього садить його між собою і татом. Закінчивши святу вечерю всі йдуть до ялиночки і весело співаючи бігають навколо неї.

У хаті панують неприхована радість, веселість і жвава розмова. Закінчивши веселитися і діставши від мами й тата цукерків, горішків та пряників, усі діти лягають спати, а незадовго за ними засипають і всі дорослі. Святий Вечір покриває їхні сни своїм Богобережним святим покровом.

Другого дня Різдвяне Свято входить у свої нові права.

Прокинувшись від солодкого сну і швиденько убравшись у святкове убрання, Олесь, Павлик та Наталочка негайно біжать до свого тата і мами і починають їм віршувати. Діставши від них подяку і належну винагороду, вони залишають їх і з криком і сміхом вибігають на двір, і по пухкому біленькому сніжку тихенько вже йдуть до стареньких Петра Савича Скакуна та його дружини Орини Романовни, щоб також повіршувати і їм та поздоровити їх зі святом Різдва Христового.

Побачивши дітей у вікно, Петро Савич виходить на поріг із ласкавим сміхом, і дякуючи їм за ці відвідини, запрошує їх усіх до хати.

Відвідавши Петра Савича та Орину Романовну, всі діти знову біжать до дому і радіючи щедрому «дороду», що вони дістали від стареньких Скакунів, весело показують свою нову винагороду сміючимся з них мамі, татові, тьоті та Марусі.

Так у радості, веселості та спільному задоволенні цим днем наблизився і вечір.

Знову запалюється ялинка і радісні діти, разом зі своїми добрими і дбайливими батьками, весело вертяться навкруги неї. Але сьогодні тут ще веселіше як учора. На Різдвяне Свято сюди завітали, разом зі своїми татом і мамою, десятирічна донька сусіда по мешканню Валя Любченко, що була майже ровесницею Павлику.

Живучи в суміжному будинку, що містився у спільному дворі, вона не раз зустрічалася з дітьми Бориса Олександровича і вела з ними дружню розмову. Але особливо вона була дружня з Павликом, який завжди також відносився до неї з великою прихильністю. Тому й сьогодні, бігаючи навколо ялинки, Валя намагається бути здебільшого біля Павлика, і взявши його за руку, разом з усіма іншими дітьми, весело співає тут різдвяних колядок. Валя відрізняється, в якійсь мірі, від присутніх тут дітей: вона більш впевнена у себе, сміливіша у своїх чинах і не дивлячися на те, що знаходиться тепер у гостях почуває і веде себе ніби у себе вдома. Павлик дивиться на Валю і йому часом стає навіть дивна її поведінка, але він знає, що Валя є доброю, і йому все, що вона робить, також є добрим...

Отож, співаючи разом з нею, Павлик радіє і за себе і за Валю, що їм тут радісно і весело.

Та ось і цей вечір наближається до свого кінця. Разом зі своїми татом та мамою Валя збирається вже йти додому, і весело сміючися прощається з Павликом. Павлик проводить її якимсь замріяним поглядом

аж до вихідних дверей, і коли вона виходить вже з хати він повертається до мами і говорить: мама, я спати хочу! За якусь чверть години Павлик засипає вже солодким тихим сном. Збоку біля нього сплять також і Олесь та Наталочка, і час від часу у когось з них по обличчі пробігає майже непомітна солодка усмішка.

**

За Різдвяними Святами знову наступають непривітні у той час катеринодарські будні.

Сам же Борис Олександрович цілком поринає тепер у свою нову працю і, здається, забуває про все...

В цей час, рядом склавшихся неспраятливих для денікинського командування обставин, на Кубані знову відновлюється колишня Кубанська Конституція, а цим самим і Кубанська Законодавча Рада, у якій Борис Олександрович, а також і його приятель полковник Гончаров негайно починають працювати серед її керівництва. Але не дивлячися на ці, так би мовити, прояснення в можливостях придбання і закріплення козачих прав, козача верхівка усвідомлювала вже собі, що всі ці «поблажки» денікинського командування є вже запізніними, і, що, незабаром їх можуть покрити чорні хмари більшовицької загрози.

В наслідок остаточно заплутавшоїся денікинської політики в національних справах поневолених народів України та Козачих Земель, на всіх протибільшовицьких фронтах починається масовий відступ як денікинських так і козачих військ.

Вже в перший день Різдвяних Свят козачі війська здають більшовикам оспівану в роках козачої історії славу столицю Дона Новочеркаськ.

Слідом за нею, вже другого дня, падає і Ростов. Починається масова втеча з фронту Кубанських і Терських козаків.

Безкінечні обози тягнуться вглиб Кубані, супроводжуемі тисячами кінних і піших дезертирів. Одні

йдуть просто додому, не скриваючи цього, другі ж прикриваючи свій дійсний намір ідуть «гарнізувати-ся», як говорили тоді ці козаки.

Становище фронту стає катастрофічним. Бачучи з достатньою ясністю всю силу загрози для нерівного вже змагу з більшовиками, до якої привела так звану Добровольчу Армію і козацтво пагубна політика ген. Денікіна, ген. Врангеля, як більш досвідчений і даль-нозорий політик вже в день падіння столиці Дона Новочеркаська, 25-го грудня, пише ген. Денікіну такий рапорт:

«В зв'язку з нашими останніми невдачами на фронті і наближенням ворога до меж козачих земель, серед козацтва виразно визначилось, з одного боку, недовір'я до вищого командування, а з другого — ПРАГНЕННЯ ДО ОБОСОБНОСТИ. Знову висунуті пропозиції про утворення козачої влади, спираючоїся на козачу армію. За головним командуванням проектом визначається право лише загального керівництва воєнними операціями, в усіх же питаннях, як внутрішньої так і зовнішньої політики, загально-козака влада повинна бути цілком самостійною. Збираючися 2-го січня в Катеринодарі Козача Дума повинна остаточно розрішити це питання, доки розглянене лише особою комісією з представників Дона, Кубані і Терека.

Роботи комісії вже закінчені і домовлення в усіх подробицях досягнено. Яке буде рішення Думи, покаже майбутнє.

Терек, в зв'язку з горським питанням, треба думати, займе становище обособлене від других Військ. Відношення Дона мені є невідомим, але є підстави думати, що він буде односторонній з Кубанню. Остання ж, враховуючи своє сучасне значення, як останнього резерва озброєних сил Півдня Росії, — стала на непримиримий пункт зору.

Є підстава думати, що англійці співчувають утворенню загально-козачої влади, бачучи в цьому можливість розрішення грузинського і азербейджанського питань, в яких ми до цього часу займали непримириму позицію.

З свого боку, знаючи добре настрої козаків, вважаю, що в сучасний мент продовження боротьби для нас можливе, лише спираючися на корінні російські сили. Розраховувати на продовження козаками боротьби і участь їх в просуненні вдруге вглиб Росії не можна. **БОРОТИСЯ ПІД ПРАПОРОМ «ВЕЛИКА, ЄДИНА І НЕПОДІЛЬНА РОСІЯ» — ВОНИ БІЛЬШЕ НЕ БУДУТЬ.** І єдиний прапор, який, може бути, ще збере їх навколо себе, може бути лише боротьба за «Права і вольності Козацтва» і ця боротьба обмежиться в кращому випадку, очищенням від ворога козачих земель.» (Врангель. Записки, т. I, стр. 280-281).

Переконавшись у цьому, ген. Врангель вже 26 грудня «рішуче відмовився командувати «Кубанцями». (Там же).

Але в цей же день відмовлення ген. Врангеля від «командування Кубанцями» — 26 грудня 1919 р. — на ст. Батайськ відбувається таємна нарада Донського Отамана ген. Богаєвського, ген. Врангеля, ген. Покровського та голови Донського Круга (парламенту) В. Харламова.

Оцінюючи на цій нараді склавшуюся воєнну ситуацію на всьому фронті козачої і так званої Добровольчої Армії ген. Денікіна, і бажаючи за всяку ціну знайти вихід з майже катастрофічного загального становища, головний виконавець кривавої розправи над Кубанською Радою ген. Покровський там же говорить таке:

«З відходом за Дон ми будемо всебічно в лапах кубанських самостійників, в цілковитій залежності від козаків. Повинен бути зроблений виразний крок,

вказуючий, що Головнокомандуючий козакам вірить і рішуче ставить хрест на минуле. Треба переконати Головнокомандуючого, що в сучасних умовах необхідно закликати в склад уряду як особу сприйнятливому для козаків і в той же час близьку Головнокомандуючому і всій нашій справі... — це є генерал Богаєвський.» (Врангель, Записки, т. I, стр. 282.).

Слідом за цією таємною нарадою верхівки козако-денікинських генералів, на Кубані приходить до влади новий Військовий Отаман ген. Букретов та новий Кубанський уряд на чолі з В. Н. Іванісом. Але не дивлячися на те, що хоч ці особи і не з'являлися прихильниками ген. Денікіна та його політики, все ж і вони не в стані вже були зробити щось реального як для об'єднання всіх козачих сил так і для належної оборони козачих земель.

Надзвичайно складна загально-політична ситуація, загрозливий стан на фронті та цілковита військова залежність від верховного денікинського командування ставила тепер і Кубань, і новий Кубанський уряд в дуже «делікатне» становище.

Характеризуючи цю ситуацію та залежність Кубанського Козацтва від ген. Денікіна, хочу подати тут звернення до нового Кубанського Отамана начальника Бритійської Воєнної Місії генерал-майора Хольмана, який у той час писав:

«Кубанському Військовому Отаману ген. Букретову.

До мене дійшли чутки про те, що є непорозуміння в справі військового майна, доставленого з Англії у Новоросійськ.

Тому вважаю бажаним доложити Вашій Високості, що це військове майно доставлено для збройних сил на Півдні Росії, включаючи Козачі Війська, під командуванням Денікіна.

Наказ, даний мені урядом Його Воличности коро-

ля Англії, полягає в тому, щоб помагати ген. Денікіну в його боротьбі проти більшовиків. Тому це майно буде розподілено тільки по наказу ген. Денікіна, як і було зроблено до цього часу, і тільки тим арміям, чи частинам, які знаходяться в його розпорядженні і підкоренні. Я не можу дати нікому ні одного патрона без Його Високости Головнокомандуючого ген. Денікіна, і другого Головнокомандуючого не можу визнати.

Прошу, Ваша Високосте, прийняти запевнення в моїй глибокій пошані.

Генерал-майор Хольман, Начальник Бритійської Військової Місії.»

Всі наступні намагання Козацтва про утворення Доно-Кубано-Терського Союзу також виявилися марними і не принесли собою жодних поважних результатів. Напружуючи всі свої розпоршені сили, козачі армії та частково денікинський Добровольчий Корпус на початку і в середині січня 1920 р., на окремих участках фронту, знову переходять у рішучий наступ і наносять жорстокі поразки кінній армії Будьонного та бригаді Блінова під Батайськом і в районі нижнього Манича, а також розгромлюють червону кінноту Гая та 28 стрілкову дивізію. 7-го лютого ці ж проти-більшовицькі війська відбивають у червоних Ростов і Нахичевань. Але це вже були останні зусилля денікинського і козачого воєного потенціалу. Фактично, війна наближалася вже до свого сумного кінця. В тилу ж «Дезертирство прийняло широке, масове розповсюдження. Якщо багато було зелених в плавнях Кубані, лісах Чорномор'я, то не менше «зелених» — в піджаках і френчах — наповнювало вулиці, зібрання, корчми міст і навіть урядові установи.

Боротьба з ними не мала ніякого успіху. Казнокрадство, крадіжки, хабарі стали явищем звичайним; цілі корпорації страждали цим недугом. В містах йшла розпуста, п'янство і гульня, в які, окресливши

голову, кидалося і офіцерство, приїжджаюче з фрон-
та.

Життю — гріш ціна!

Хоч день, та мій!

Йшло весілля в час чуми, збуджуючи зненависть і огиду в сторонніх глядачів, придушених злиднями.» (Деникин. Очерки русской смуты, т. V, стр. 273-275).

Якщо ж врахувати ще й те, що посаду военного міністра нового Кубанського уряду займав у той час сумлінний і досвідчений більшовицький шпигун генерал Болховітінов, а воєнним кореспондентом, що користувався особливим довір'ям і прихильністю з боку Головнокомандуючого Донською козакою армією ген. Сидорина, був ще досвідченіший у цих справах більшовик Г. Н. Раковський, що мав повну можливість відвідувати тоді не тільки штаб Донської армії та тиллові її установи, але також і деякі відтинки фронту, то можна собі уявити, які «перспективи» щодо перемоги над більшовицькими арміями мало тоді Денікинське і Козаче командування. З приводу участі ген. Болховітінова у шпигунській більшовицькій діяльності колишній начальник більшовицького Північно-Кавказького Воєнно - Революційного Штабу В. Чорний говорить так: «Повинен відмітити, що всі наші доручення, зокрема мої, як начальника Північно-Кавказького Воєнно - Революційного Штабу, передаваємо йому в письмовій формі, він, Болховітінов, виконував точно і безоговорочно»... (Журнал «Путь Коммунизма» стр. 137).

В цей же саме час на Кубані остаточно оформлюється новий рух, очолюваний членом Кубанської Крайової Ради сотником Пилюком. Між численними пилюковцями - зеленоармійцями і провідною козакою верхівкою приходиться до гострого конфлікту.

Закликаючи козацтво до своїх лав пилюковці-зелені ставлять за свою мету заключити з більшовика-

ми мир за визнання останніми незалежності Дона, Кубані і Терека (сміхотворні ілюзії недалеких людей! Автор) і цим ще більше послаблюють сили всього козацтва.

Збагнувши цю всю ситуацію в стані своїх ворогів, і поповнивши свої збройні сили та привівши їх в належну бойову готовність, більшовики переходять до рішучого наступу майже на всьому козачо-добровольчому фронті, і на багатьох відтинках проривають цей фронт. Не маючи вже можливості протиставити цим більшовицьким військам належної сили, козачі армії та залишившийся ще на протибільшовицькому фронті Добровольчий Корпус ген. Денікіна починають поспішно відступати. Кубанський Отаман, уряд і члени Кубанської Крайової Ради підіймають по всій Кубані правдивий сполох. «Тільки за 10 днів (з 14 по 25 лютого) в Полтавській полковій окрузі (на Кубані) члени Ради і Верховного Круга С. Крикун і Г. А. Білий, з козаків, не належних до мобілізації, утворили кінний полк (гайдамацький) в складі майже 3000 чоловіків на добрих конях і належно озброєних. — Командир полку полк. Чорний.» (Трагедія Козацтва, ч. IV, стор. 266).

В цілому ряді інших кубанських станиць також організовувалося нове поповнення козачого фронту. Але всі ці намагання кубанських патріотів не в змозі вже були поліпшити загального становища фронту і ворог продовжував наближатися до столиці козачої Кубані — Катеринодара, розповсюджуючи при цьому паніку серед населення і віру в свій успіх.

«Грандіозна картина великого відступу армії з кожною хвилиною приймала все більше і більше трагічний характер.

Там, верстах в двох зпереду, ар'єргардні ланцюги стримували насідавшого ворога. Тут, позаду, хаотичною ордою, поспішаючи відходили багатотисячні кінні

маси. Торохкотіли вози, відчайдушно лаялися обозні. Десь завзято чиргикала гармонія; швидко з гуркотом пронеслася якась батарея. Широким нестримним потоком лилася кінна маса на Південь. (Раковський. В стане белых. стр. 140).

Оминаючи станиці із станиць, величезними суцільними масами проходили якісь військові частини... Вершники здебільшого були без гвинтівок, на неосідланих конях, і їхали не тримаючись жодного строю — говорить один з очевидців цього відступу. Але ще смутнішою відображалася трагедія козацтва в тилу його армії. По невилазному багні розкиснувших кубанських чорноземних дорог, ледве перебираючи ногами сунуться сотні і тисячі до краю змучених коней, мулів та верблюдів запряжених у найрізноманітніші вози, лінійки та фаетони, у яких, від налипшого багна, ледве повертаються колеса.

Стомлені своєю щоденною тяжкою евакуацією напівголодні і холодні, в якомусь отупінні, сидять на них обездолені їхні власники і поволі просуваються вперед. Деякі з них ідуть слідом за возами і, ледве витягуючи з багна ноги, намагаються підпирати ці свої вози, щоб допомогти цим, в якійсь мірі, своїм слабосилим коням чи верблюдам. Тут же, разом чи збоку, сунуться табуни перепавшихся вже донських та калмицьких коней та худоби, а за ними цілі обози калмиків з жінками, дітьми та їхнім убогим скарбом. За яких кілька кроків від цієї рухаючоїся валки лежить перекинута фура, біля якої, ніби притулившись, видніється засмоктаний вже в болото здохлий верблюд.

Десятками кілометрів сунуться вперед ця рухлива стюжка обездолених мандрівників, не знаючих спокою ані вдень, ні вночі. Куди вони йдуть, що з ними буде?!

Ось уже кілька днів тяжко дістати навіть шматок хліба, не говорячи вже про щось краще. Хто може

зрозуміти всю повноту болю і туги цих нещасних, покинувши недавно свої рідні місця, рідні стріхи і пороги, і йдучих тепер у своє смутне невідоме!

Хто може передати страждання цих мандруючих з дітьми, старими і хворими сунучимися по цьому невилазному багні під кожночасною загрозою навідаючого на них жорстокого більшовицького ворога.

Ось, на забрудненому возі, який заледве рухають коні, сидить якась хвороблива жінка, до якої притулилися стукаючі зубами від холоду маленькі діти. Біля неї лежить труп чоловіка, очевидно її. Від непосильної ваги коні шарпають воза на бік і він перекидається в болото.

Безпомічна мати і дітки з сумом стоять біля його уламків і плачучи дивляться на розкиданий навкруги свій убогий скарб. Таких і подібних картин тисячі.

А в цей саме час, напружуючи всі свої зусилля і зламуючи при цьому частковий опір бойових козачих частин, прикриваючих відступ Козачої і Добровольчої Армії, більшовики продовжують нестримано сунутися вперед.

2-го березня козаки програють бій біля станиці Коренівської і Пластунівської, де замалім не потрапляє в більшовицький полон і Головнокомандуючий Донської Козачої Армії ген. Сидорин, і знову відходять на Південь. Дорога до кубанської столиці стає відкритою. Вузькі вулиці Катеринодара заповнюються тисячами військових і цивільних втікачів, а само місто переходить до рук військової влади і поспішно починає евакуюватися.

**

Неспокійно в цей час жилося і Борису Олександровичу та його багатодітній родині. З дня на день очікував вже він свого відходу за Кубань, залишаючи при цьому всю свою родину у Катеринодарі на волю Божу та ласку жорстокої долі. Отож не дивно, що ви-

користовуючи тепер кожну вільну годину від своєї праці у Законодавчій Раді, Борис Олександрович цілковито присвячував цей час своїй родині.

Олена Панасовна майже невідступно знаходилася біля нього, радячися з ним про своє дальніше життя. В цілій родині наступив новий смуток.

Відчуваючи вже свою близьку розлуку з Борисом Олександровичем, Олена Панасовна намагалася проявити до нього якнайбільше турботи, заспокоїти його перед можливою для нього новою небезпекою, і збуджуючи у нього нові родинні чуття до себе і дітей, закріпляла їх своєю ласкою у його щирому козакому серці.

Нарешті, ранком 4-го березня до міста стали поступати відомості, що більшовики знаходяться вже верстах в п'ятнадцяти від Катеринодара і що вони ідуть без усякого опіру. Борису Олександровичу треба було вже готуватися до розлуки, бо за браком закінчення допоміжного дерев'яного моста, який міг пропускати відступаючих не раніше як о полудні, треба було задовольнитися лише одним існуючим мостом, на який чекали своєї черги десятки тисяч відступаючих військових і цивільних втікачів. На дворі був вже досить теплий весняний ранок. З-за невисоких хмар інколи виглядало ласкаве весняне сонечко і, ніби усміхаючись крізь хмари до йдучих по пішоходу Карасунської вулиці Бориса Олександровича, Олени Панасовни та Олеся і Павлика, стелило своє злотисте проміння на тисячі козачих вершників, обозних та, взагалі, на відступаючих.

Вулиці були правдиво запружені відступаючими, що чимраз дужче спішили до катеринодарського мосту, і через них було навіть тяжко пробратися пішій людині.

Навколо торохкотіли лафети з артилерією, дрібно вицокували по бруку вулиць коні вершників, з сумом

тяглися військові обози та поволі сунулися запізнившіся втікачі.

Дійшовши до рогу вулиці Карасунської і Красної Борис Олександрович зупинився.

Ну, сказав він, настав вже час нам прощатися.

Прощай, кохана моя, звернувся він до Олени Панасовни, не згадуй лихом, жди мене, я ще повернуся...

Прощайте і ви, Олесю та Павлику, слухайте мами і ростіть козаками.

Слідом за цим він міцно обняв і поцілував плачущих Олену Панасовну та діток і швидко зник у людському морі відступаючих.

Над вечір у Катеринодарі були вже більшовики.

XIII.

Минуло кілька днів. Олена Панасовна разом зі своєю родиною та зінківською Марусею продовжувала жити в будинку П. С. Скакуна, уникнувши на цей раз будьякої більшовицької кари, яку без жалю приміняли більшовики до багатьох козаків, що залишилися у Катеринодарі.

На дворі красувалася вже справжня весна.

Олена Панасовна з Павликом стоїть на подвір'ї і щось розмовляє з ним. Вдихаючи чисте весняне кубанське повітря і дивлячись на безкраї простори блакитного весняного неба, вона помічає, що над нею пролітає якийсь самолёт. Уважно спостерігаючи за його летом і пильно приглядаючися до його ознак вона відразу встановлює, що самолёт є протибільшовицький.

Радости її немає кінця. Вона швидко хапає Павлика за руку і схвильовано говорить йому: наші, наші, Павлику, дивися вгору! Павлик підносить догори свою голову, і побачивши самолёт, в екстазі відповідає їй: — бачу, бачу, мамо, так, наші... В цей час більшовиць-

ка артилерія відкриває по самолёту шалений артилерійський вогонь.

Клубками чорного диму розриваються в повітрі десятки артилерійських набоїв, що здається долітають майже до самого самолёта-літака.

Літак швидко повертає вправо і, ніби дратуючи більшовицьких артилеристів, робить кілька мертвих петель. Більшовики подвоюють свій вогонь по самолёту. З завмерлими серцями спостерігають Олена Панасовна і Павлик за розриваючимися набоями і, здається, очима підганяють самолёт летіти швидше.

Та, це виявляється зайвим.

За рулем самолёта, очевидно, сидить досвідчений пілот-летун, що не зважаючи на палений обстріл роздратованого ворога і далі продовжує кружляти над рідною кубанською столицею.

Зробивши ще кілька кол над цим козачим містом, самолёт бере курс на південний захід і непомітно зникає в небесній даліні. Ну, слава Богу, говорить Олена Панасовна, не все ж і їм вдачі, час вже мати їх і нам.

Павлик дивиться на свою маму і сміючися говорить їй: — так, мамо, давно пора...

В цей час відчинилася хвіртка і з вулиці на подвір'я зайшли два військових, які відразу ж пішли до сусіднього будинку відступившого з козаками полковника Недбаєвського.

Олена Панасовна з Павликом негайно пішли до хати.

Але не встигли вони розсіяти свої думки про пригоду з самолётом як у надвірні двері хтось постукався, а за хвилину Олександра Панасовна увела вже до хати двох військових, що перед цим були скерувалися до будинку Недбаєвського. По їхніх манерах і поведінці відразу можна було помітити, що це є якісь досить інтелігентні люди — треба думати офіцери ко-

лишньої російської царської армії. Один з них високий, з симпатичним обличчям і приємним голосом, очевидно по своєму військовому більшовицькому рангу, старший за другого, звертаючися до Олени Панасовни, промовив: ради Бога дайте нам напиться води — хотіли були зробити це у сусідньому будинку, але він є замкнений.

Сказавши ці слова, він відразу ж спохватився, і дивлячися на свого компаньона, ніби в оправдання, промовив:

— Ох, оце ще мені набите, старе офіцерське слово, якого я ніяк не можу позбутися зі свого розмовного вжитку. Ну, нічого, — продовжував далі він, дайте нам все ж напиться з Богом чи без Нього.

По цих останніх словах Олена Панасовна відразу ж збагнула, що перед нею стояв не занадто ще переконаний комуніст, у якого Бог і людська мораль, в якійсь мірі, лишалися ще в серці... Це її відразу зацікавило і вона ввічливо відповіла йому:

— Прошу дуже, зачекайте хвилинку, і взявши з шафи дві шклянки подала їх їм.

Напившись води і подякувавши за неї обидва військових сіли відпочити.

— Знаєте, хазяйка, звернувся знову знайомий вже нам військовий до Олени Панасовни, наш бог буде тепер наука і поступ, з патосом сказав він, за допомогою яких ми доберемося аж до Бога небес...

Сказавши це, він знову поглянув на свого товариша, очікуючи в його погляді і на обличчі відповідної реакції.

Той самозадоволено посміхнувся. А знаєте що, продовжував далі балакучий співбесідник, може ми й помиляємося у цьому — давайте на цю тему подискутуємо. Олена Панасовна замислилася. Вона усвідомлювала собі, що дискутувати на цю тему з військовою більшовицькою владою ще не час, що кожне необе-

режно сказане нею слово може бути розцінене як вияв її антибільшовицького настрою, і, що будучи, все ж, дружиною відступившого з козаками полковника вона наражає себе з боку більшовиків на можливе жорстоке покарання, у якому більшовики є неперевершеними майстрами.

Але зваживши те, що тема, якої вона мусила була торкнутися, перевищує собою всі земні цінності і людські побоювання, вона, з Богом у своєму серці і з надією на Його милість і ласку, обережно почала:

— А що ж, давайте, спробуємо! Але наперед хочу сказати вам, схвильовано сказала Олена Панасовна, що я також є за науку, поступ і культуру. Наука і поступ несли, несуть і будуть нести людству ті блага, на які людство навіть не сподівалось та й тепер навряд чи сподівається. Але, все ж, вони аж ніяк не є Богом. Це є лише вузька стежечка, проложена для людства з великої Божої милости і ласки, до людського добробуту, до полегшення умов людської праці, до духовної свідомости і найрізноманітнішого задоволення людського та, взагалі, до людської краси і щастя на нашій планеті.

Сказавши ці слова, Олена Панасовна, поза своєю волею, поглянула на своїх співрозмовників. Обидва вони сиділи на своїх стільцях глибоко замислившись і, здавалося, готові були і далі слухати кожне її слово. Зібравшись з новими думками Олена Панасовна продовжувала: За нашим розумінням Бог — це невидима нам всевишня сила природи, якій підпорядковане все живе і мертве цілого всесвіту. У Бога все народжується, живе і вмирає за певними, суворо встановленими Ним законами життя і смерті. У цілому всесвіті ніщо не рухається і не доходить до свого призначеного Богом місця, оминаючи ці Божі закони. Бог є всемогутній, всезнаючий і всебачучий.

Наука ж, як і ви добре знаєте, продовжувала далі

Олена Панасовна, вічно шукає і ніколи всього не знаходить; пильно дивиться і завжди недобачас; рухається вперед все вгору, та в вгору, але ніколи не знає, і не може знати, до яких верховин свого розвитку вона здібна потрапити.

Згадайте безсмертного вченого Паскаля, який колись писав: «... Огонь. Бог Авраама, Бог Ісаака, Бог Іакова, а не бог філософів і вчених.» Чи ж можна й після цього науку назвати Богом, який, як ви говорите, збирається вже полохати Бога всесвіту? Мені здається, що ні — сказала Олена Панасовна і змовкла.

Військові сиділи замислившись. Нарешті мовчанку порушив знайомий уже нам старший з них.

— Так, сказав він, ваші роз'яснення є справді переконливі і над ними варто було б добре подумати, але ми спішимо, нас чекають, нам вже треба йти. Дякуємо вам за все і прощайте.

З цими словами вони відчинили двері і швидко зникли за ними.

XV.

Минув ще якийсь час. Олена Панасовна разом зі своєю родиною почала поволі пристосовуватися до нових обставин життя. Наближалися Великодні Свята. Як і завжди, на страстному тижні, всі дорослі члени родини Олени Панасовни та Олесь відповілися на цей раз у невеликій дерев'яній церкві, що нагадувала собою старовинну козачу церкву св. Воскресіння в Зінькові, до якої належали, як парафіяни, родини Козаченка і Соколовських. Цього року вперше вже мусив був говіти і Павлик. Щоб показати священику свого сінка належно підготованим до св. сповіді, Олена Панасовна, ще за кілька днів перед цим, старано розпочала навчати всього того, що мусив він знати і робити в час св. сповіді і причастя. Переконавшись в

успішному засвоєнні Павликом усіх її повчань, одного погожого весняного дня, над вечір, Олена Панасовна послала Павлика до церкви. Побожно дотримуючися всіх релігійних повчань Олени Панасовни, Павлик вже по обіді нічого не їв і пішов до св. сповіді з якимсь новим, ще ніколи не знаним йому дивним почуттям, що зворушувало собою всю його побожну дитячу істоту. Зайшовши до церкви, Павлик перехрестився і тихо підійшов до кількох людей, що чекали вже на сповідь.

В церкві панувала мертва тиша. Павлик боязко провів очима по церкві і йому здалося, що він у рідному Зінькові.

Від цього враження йому зробилося солодко, солодко, і він палко почав молитися.

Молячись, він не зчувся як надійшла і його черга св. сповіді і він, тихими кроками, підійшов до священника, що чекав вже на нього. В час сповіді Павлик впевнено відповідав на всі запитання священника, і не мав жодного сумніву в тому, що у своїх відповідях він міг у чомусь помилитися...

Повертаючися додому він ішов з помітно піднесеним духом, а насолода, що він дістав у цій маленькій церковці, сповнювала його дитячу душу якоюсь небуденною радістю. На порозі його зустріла ласкава і турботлива Олена Панасовна.

Ну, Павлику, сказала вона — розкажуй про свої успіхи.

Все дуже добре, мама, відповів Павлик і разом з Оленою Панасовною зайшов до хати.

Скажи ж тепер мені, Павлику, ласково допитувалась у нього Олена Панасовна, чи сподобалася тобі свята сповідь та про що розпитував у тебе священник?

Дуже сподобалася, мамо, з піднесенням відповів їй Павлик і підсунувши до себе стілець сів на нього відпочити. А знаєш, що, мамо, продовжував далі Пав-

лик, все було так як ти мені говорила. Пан Отець питав мене чи я тебе слухаю, чи не чиню нічого злого, чи молюся Богу та взагалі чи тримаюся чемности.

А більше нічого не питав він тебе, Павлику, лагідно запитала його Олена Панасовна і ласково погладила його по головці.

Здається, що більш нічого — тихо відповів їй Павлик і відразу замислився. Бач, збрехав тобі, мамо, зніяковівши промовив він, — питав ще мене чи я є грішний, але я йому відразу ж відповів, що ні, бо ти ж і сама знаєш, що я ніяких гріхів не роблю...

Олена Панасовна усміхнулася.

Знай, Павлику, сказала вона йому, що всі люди грішні, а тому і ти, що вже ходив сьогодні до святої сповіді, також є грішний, і як і всі інші люди мушиш завжди молитися Богу і просити у Нього, щоб Він прощав тобі твої гріхи.

Добре, мамо, я буду знати тепер, що я є грішний і буду молитися Богу — сказав Павлик і пригорнувшись до Олени Панасовни міцно поцілував її.

Другого дня ранком Павлик прийняв святе причастя, а в Страстну суботу ходив прикладатися до св. плащаниці. Видвідуючи цю невеличку церковцю, що перекидала його юні думки до рідного Зінькова, Павлик ніби забував про все смутне і нещасливе, і з нетерпінням чекав радісного дня Христового Воскресіння.

Але мабуть не менше за Павлика чекала також цього свята і Олена Панасовна.

Їй дуже хотілося відзначити це найбільше Свято з Свят по можливості якнайкраще, щоб її діти, що за волею жорстокої долі лишилися тепер без батька, відчували у серці своїм всю велич Божої ласки і турботи, що приносить Всевищий христіянам у ці святії дні у формах релігійних звичаїв і традицій, на які так багата наша українсько-козака нація.

Вже за кілька днів перед Великоднем Олена Панасовна разом з Олександрою Панасовною напекли різних пасок, нафарбували різнокольорових яєць та придбали і наготували багато дечого того, що в це свято споживається христіянами. В улюбленій Дмитрієвській церковці, що здавалася всій родині Козаченків кращою навіть за найпрекрасніший Катеринодарський Військовий Собор, в ніч проти Великодня була освячена належна Великодна їжа, а Великодного ранку Олена Панасовна зі своєю численною родиною розговілася нею у себе вдома. У всіх членів родини панував незвичайно піднесений святковий настрій.

Діти будучи зодягнені у новеньке гарне убрання, і бігаючи по хаті та радіючи з того — весело сміялися. Тепле весняне сонечко, що в цей день якимось особливо вигравало своїм злотистим сяйвом, щедро стелило своє проміння крізь відчинені вікна кімнат і ніби усміхаючися до всієї радіючої родини ще більше прикрашувало собою це величаве свято.

Слова — Христос Воскрес! і Воістину Воскрес! — що виходили з уст святкуючих, звучали якніколи щиро, зворушливо і радісно. Здавалося, що в цій хаті, разом з надходом цього великого дня Христового Воскресіння, воскресалася також і надія на нове, щасливіше і краще майбутнє.

Цілий цей день діти Олени Панасовни бавилися на подвір'ї та у маленькому садочку, який, за ради цього свята, дозволено було їм відвідати. Разом з ними бавилася також і знайома вже нам Валя Любченко та синки арм'янки — вдови Азадуї Жан і Саркіс, що завжди намагалися триматися цього гурту.

Не зчулися всі як наблизивсь і вечір. Прощаючись з Валею Павлик щось шепнув їй на вухо і весело сміючися побіг слідом за Олесем та Наталочкою до хати.

Другого дня Павлик пробудився досить рано. Йо-

му не спалося. Він швиденько одягся, умився і пішов до другої кімнати подивитися на свої гостинці, що лишилися у нього з учорашнього дня. Вчора увечорі він пообіцяв Валі принести шоколадних цукерків, і тому тепер, доки Олесь та Наталочка ще сплять, він хоче відібрати їх від інших гостинців і сховати до кишени свого піджачка, у якому він знову піде бавитися на двір.

Ще з учорашнього дня Павлик зберігав їх для Валі, в той час як Олесь та Наталочка давно вже свої поїли. Дивлячися тепер на ці цукерки Павлик радів з того, що йому вдалося їх зберегти, і оглядаючися навколо продовжує далі свою працю. Ну, здасться, добре впорався — думає Павлик вкладаючи до своєї кишені останню цукерку. А які ж смачні ці цукерки, хоч би одну ще з'їсти — думає далі він і раптом вкладає свою руку до кишені. Ні, мабуть не треба, краще все ж стриматися — вагаючися думає Павлик, а потім швидко повертається і йде до кухні, де його мама готує сніданок. Разом з ним заходить сюди в цей час і пробудившись від сну Наталочка, що підбігаючи до своєї мами вітає її радісним Христос Воскрес! За якийсь час вся родина Олени Панасовни сидить вже навколо столу і споживає смачну Великодну їжу. Біля Павлика сидить Наталочка і весело розмовляє з ним. А чого ти, Павлику, ніби на мене сердишся, що все відсуваєшся від мене? — говорить раптом Наталочка і дивиться на Павлика. Ні, Наталочко, я на тебе не серджуся — відповідає їй Павлик — це я так, щоб не пом'яти мого нового піджачка... Ну, то добре, коли так, а я вже думала, що ти на мене за щось сердишся, Павлику.

Ні, ні, Наталочко, на тебе нізащо сердитися — відповідає їй лагідно Павлик і відразу норовить встати з-за столу. Наталочка звільняє для нього місце, але в цей мент нахиляється і бачить у Павлика в кишені шоколадні цукерки. Ой, ой, Павлику, благально гово-

рить вона до нього, дай же й мені кілька цукерків — у тебе ж їх ще так багато...

Наталочка, замалим не з плачем говорить їй Павлик, я не можу їх дати тобі, я також хочу їх їсти...

Наталочка мовчить. Очі її заповнюються сльозами і вона готова розплакатися. Павлик дивиться на Наталочку і йому стає їй шкода. Він поволі виймає з кишені дві цукерки, дає їх Наталочці, а сам швидко вибігає з хати. На подвір'ї не видно жодної людини.

Павлик зіходить зі сходів ганку, оглядається навкруги і простує до маленького садочка, де так гарно, зелено. На невеликій блакитній ялиночці сидить якась пташечка і весело щебече свою весняну пісню. Павлик дивиться на неї і думки його переносяться до рідної йому Соколовщини. Ось, ось, ще зовсім недавно він був там, радісно бавився щоденно у просторах зелених садах, лісах і лісочках свого улюбленого дідуся і бабусі, і, як сьогодні, з насолодою слухав десятки і сотки найрізноманітніших пташок і птахів, що весело стрибаючи по гнучких гілочках дерев розносили своє різноголосе щебетання по призначених їм Богом просторах улюбленої Павликом красуні Зіньківщини.

Боже, Боже як тут тісно, немов у клітці, думає Павлик, і його погляд знову перекидається до щебечучої недалеко від нього пташки. Коли б знову додому, як тільки там гарно, а тут навіть до цього маленького садочка невільно щодня заходити — думає Павлик і тяжко зітхає.

І чого це мама сидить у цьому Катеринодарі, де ніде навіть як слід повернутися... Всюди бруковані вулиці, похмурі кам'яні будинки, постійний гомін, курне повітря. Що тут гарного? — не розумію. Велику помилку зробила вона, що сюди забралася, а тепер певно і сама шкодує з того... — розсуджує собі далі Павлик і вже доходить до краю садочка.

Павлику, Павлику, а я тебе шукаю — гукає йому

з подвір'я Валя, і відкривши хвірточку вбігає також у садочок.

Христос Воскрес, Павлику, — говорить Валя і усміхаючись підходить до нього.

Воістину Воскрес! — відповідає їй Павлик і відразу ж витягає з кишні свої цукерки. Валя в якійсь нерішучості відступається назад.

На, візьми, Валя, — говорить Павлик, подаючи їй кілька цукерків.

Ні, ні, Павлику, я не хочу. Я також маю, це тобі — відповідає йому Валя і кличе його на подвір'я гратися у горілки. Бачучи таку розв'язку зі своїми цукерками Павлик стоїть на місці і з якимсь докором дивиться на Валю. Вона відразу помічає цей його докор, вихоплює з руки Павлика одну цукерку і схопивши його за руку весело біжить з ним на подвір'я, де на них чекають Жан, Саркіс, Наталочка та кілька інших дітей. В новій радості і задоволенні проходить і цей другий день Великоднього Свята, і відсвяткувавши його наші юні друзі, як і вчора, знову засипають на своїх ліжечках дитячо-солодким і тихим сном.

XVI.

Минув близько цілий рік. За цей час родину Олени Панасовни настигло нове горе.

Зовсім несподівано захворіла тифом і в короткий час умерла вірна служниця і, одночасно, друг всієї родини Козаченків молода зінківчанка Марсуя Говтвань, що разом з Оленою Панасовною та всією її родиною смиренно ділила тяжку і жорстоку долю багатодітної родини Олени Панасовни, що залишилася тепер майже без засобів для існування та хоч маленьких прав, що належали іншим, так званим советським громадянам.

Слідом за цим з м. Зінькова Олена Панасовна ді-

стала повідомлення про те, що не витримавши більше нових більшовицьких переслідувань, що закінчилися виселенням Панаса Петровича та Марії Львовни з їхнього маленького маєтку, умер також і батько Олени Панасовни Панас Петрович Соколовський. Матеріальні спроможності Олени Панасовни щодень гіршали. Треба було справді надзвичайно великих зусиль цілої родини, щоб можна було їй прожити у цьому столичному козачім місті.

Не знаходячи іншого виходу з цього важкого становища, Олесь і Павлик змушені були залишити своє навчання і включитися до активної допомоги своїй матері.

Цілі дні проводили вони по базарах, вулицях, а часом і по новим совєтським установам Катеринодара, продаючи там найрізноманітніший свій «крам», що починався від цигарок, голок і смаженого соняшникового насіння і кінчався найкращими кондиторськими виробами.

Будучи по своїй природі досить розбитими і пронирливими, вони часом мали у цьому не аби-який успіх. Але траплялося також і так, що не маючи свого належного хідкого для продажу краму, їм не раз доводилося стояти по кілька годин під палючою кубанською спекою чи то холодним дощем на якомусь розі вулиці Катеринодара і правдиво ні з чим повертатися додому. Ще гірше було їм, коли вони потрапляли до рук совєтської міліції, яка без жалю відбирала у юних «комерсантів» увесь їхній крам. Ще й по сьогодні пригадує очевидець першу з таких подій з юним Павликом, з приводу якої він оповідає:

Був зимовий морозний ранок. На великому катеринодарському базарі, на якому часом збираються тисячі людей, сьогодні малолюдно. Незвичайний мороз дає про себе знати і тому переважна кількість покупців, закупивши все необхідне, швидко покидає базар.

Олесь з Павликом знаходяться в самій гушчині базарного натовпу і вміло рекламуючи свій крам, що сьогодні складався з різногатункових цигарок, поглядають на всі боки, щоб не споткатися з мільтоном. (Так в народі називали советських міліціонерів). Несподівано Павлик виходить з натовпу і йде базарним рядом, де продається знаний на Кубані «мадзун» (своєрідне кисле молоко). Голосно зазиваючи покупців він швидко знаходить одного, другого і, нарешті, зупиняється біля столика з мадзуном, куди його запросив вже досить старенький продавець. Але не встиг ще цей дідусь розплатитися з Павликом за куплені у нього дві цигарки, як за шиворот Павлика вхопилася якась міцна рука і з люттю потягла його до себе.

Ага, піймався нарешті, прошипів мов змія найлютіший з усіх катеринодарських базарних мільтонів — так званий будьоновець — чорноголовець (він лише один носив чорну шапку з рогом — будьоновку) і потягнув Павлика за собою. Протягнувши його кілька десятків кроків мільтон зупинився. Там вже стояло кілька заарештованих підростків і дітей з цигарками та тютюном, біля яких стояли два советські міліціонери з поблискуючими наганами у своїх руках. Деякі з заарештованих дітей плакали. Потрапивши до гурту своїх колег по комерції Павлик ніби трохи заспокоївся, але все ж виглядав дуже засмученим.

В цей час Олесь, довідавшись про масову облаву міліції, відразу ж сховав увесь свій крам і підійшов до заарештованих «партнерів», що разом з міліціонерами були оточені чималим натовпом базарної юрби.

Швидко просунувшись аж до Павлика він почав подавати йому знаки, щоб той використав нагоду можливої втечі, але Павлик, поглядаючи на нагани міліціонерів, не рухався з місця. Раптом до гурту знову було підведено кілька заарештованих юних продавців і міліція почала розгонити натовп.

Вистроївши заарештованих дітей в колону, чотири советські міліціонери, з наганами в руках, повели їх по Гоголевській вулиці, відганяючи при цьому натовп людей, що з зацікавленням ішов слідом за юними «злочинцями». Чуючи в свій час про страшливий советський терор і бачучи тепер себе в супроводі поблискуючих наганами советських міліціонерів, деякі з дітей подумали вже, що їх ведуть на розстріл і почали істерично плакати і кричати. Від цього крику Павлику зробилося ще більше страшно і він знаходився вже на грані розпачу. Міліціонери також нервували, і поспішаючи до своєї заманчої мети підганяли заарештованих. За яких десять - п'ятнадцять кроків від них поспішає за ними і Олесь, щоб довідатися, куди поведуть Павлика.

Дійшовши до вулиці Красної, конвой завернув в право і пройшовши кілька десятків кроків зупинився біля дверей великого будинку. Це був будинок Крайової Кубанської Советської Міліції, у якому ще так недавно жив Павлик, коли його тато був керівником Крайової Кубанської Козачої Варти.

Слідом за цим відчинилися двері і здоровенний, очевидно, черговий міліціонер, впустив заарештованих дітей разом з конвоем до цього будинку.

Довівши дітей до другого поверху, конвоїри зупинилися біля дерев'яної перегородки, відгороджуючої частину кімнати.

Діти боязко оглядалися навколо себе, бачучи всюди озброєних советських міліціонерів, що з коса поглядали на них.

Нарешті дверці загородки було відчинено і два конвойних міліціонери потягли туди найстаршого з юних торговців, якому було вже тоді, очевидно, біля чотирнадцяти років. Побачивши себе за загородкою в оточенні яких п'яти-шести озброєних людей, юний «торговець» почав плакати. Але не зважаючи на цей

Його плач, два міліціонери швидко вхопили його за поли старенького пальтичка і почали його з нього стягати. Не знаючи, що це все означає, гвалтований юнак залився таким страшливим криком, що навіть роздягаючи його міліціонери змушені були відступитися від нього. Але це тривало лише кілька секунд. Слідом за цим міліціонери знову накинулися на нього і в мент стягли з нього пальто. Всі діти почали плакати, а нещасний юнак, що потрапив за цю загородку, в страшливих конвульсіях бився об підлогу і без тям кричав. Обшукавши цього нещасного і забравши у нього увесь його «скарб», що складався більш як з шести стоцигаркових пачок, юнака пхнули в куток загородки, а на його місце почали уводити туди, одного за другим, інших дітей, яких також старано обшукували і забірали від них усе те, що лишилося у них від їхнього продажу. Що торкається Павлика, то, крім страху, він також постраждав при цьому більш як на сімдесят доброякісних цигарок. Обшукавши всіх заарештованих дітей і забравши від них, так би сказати, їхні денні чи кількаденні засоби існування, а може навіть і засоби існування їхніх цілих родин, ограбованих дітей знову вистроїли в колону і повели до виходу. Довівши їх до вихідних дверей, один з міліціонерів відкрив ці двері і голосно крикнув дітям: — расходісь.

Не вірячи, що на цьому вже все скінчилося, деякі з дітей стояли біля виходу, а деякі відразу ж вибігли на вулицю і без оглядки тікали хто куди. Серед останніх був і Павлик, що з розгону налетів був на стоячого на вулиці Олеса і замалим не збив його з ніг.

Разом з Олесем вони побігли в напрямку Гоголевської вулиці і повернувши за її ріг незабаром зупинилися.

Так закінчилася ця перша пригода советського насильства над молодшим сином Бориса Олександровича Козаченка Павликом, що з особливим послухом

і ретельністю допомагав тоді своїй матері у її тяжкому і малоперспективному життєвому становищі.

Але бачучи велику небезпеку збоку советської міліції, наші юні «комерсанти» змушені були перекочувати на інший катеринодарський базар, де, в якійсь мірі, советська міліція проявляла меншу активність.

Та й там їм не повезло. Вже за кілька тижнів по арешту Павлика потрапив до рук советських міліціонерів і Олесь, у якого було також відібрано увесь його крам.

Отож, замість того, щоб принести своїй мамі якийсь виторгований гріш на харчування родини, треба було нести лише збитки, які нічим було поповнювати. Але іншого виходу для них не було. Вони знали вже, що без їхньої допомоги родина Олени Панасовни не зможе прожити і тому, дотримуючися найбільшої обережності щодо методів своєї торгівлі, Олесь і Павлик вирішили ще раз спробувати свого щастя на старому базарі. Якийсь час вони мали у цьому деякий успіх.

Та це тривало не довго.

Одного дня Павлик знову потрапив до рук советського міліціонера і, просто, якимсь чудом вирвався з його рук і укритися в руїнах однієї з сотень зруйнованих більшовиками приватних базарних катеринодарських крамниць і крамничок, у яких численні катеринодарці розшукували тоді по підземеллях можливих так званих «кладів» колишніх власників цих крамниць і крамничок. Для Олени Панасовни наступив дуже критичний період щодо утримання її багатодітної родини.

Треба було шукати якогось іншого виходу з цього положення і тому, по довгому роздумі і обговоренні, вона вирішила, нарешті, знову повертатися до Зінькова. Це рішення Олени Панасовни було сприйнято цілою родиною з якимсь помітно піднесеним настроєм.

Всім здавалося, що серед своїх близьких і рідних людей, хоч також можливо переслідуваних більшовиками, Олена Панасовна скорше знайде якусь підтримку, що допоможе їй стати на шлях легшого життя.

Особливо ж з цього тішився юний Павлик. Йому здавалося вже, що незабаром він знову побачить рідну Соколовщину, що знову, як колись, він буде тішитися там красою її садів, лісу, линникової поляни, грайливих струмків і струмочків, що зеленою долиною його улюбленого дідуса весело біжать через ставище до покритого кучерявими вербами дідусевого базка, і, що там, серед цього усього близького для його дитячого серця, він знову відшукає для себе радість і щастя колишнього життя. Все, що він там знав, що бачив і чим насолоджувався і тішив він колись свою дитячу душу, тягло його тепер у ті рідні йому околиці якоюсь невимовно сильною притягуючою силою, якій не в змозі було протистояти не тільки тяжке і злиденне катеринодарське життя, але навіть і найбільші спокуси життєвої роскоші, чи то якогось іншого особистого вдоволення, якщо б навіть вони пропонувалися йому. Всі його думки, всі його юні рожеві надії і палкі чуття молодого козачати були тепер там, біля зеленого замріяного лісу, біля сріблясто чистих струмків і струмочків, біля садів і квітів, біля численного різноперого птаства та його чарівного щебетання.

Туди, туди, тільки туди думав у той час Павлик і радо готувався до своєї подорожі.

XVII

На дворі красується погожий травневий ранок.

На брукованому подвір'ї Петра Савича Скакуна поблискує проміння ясного сонця, а у маленькому садочку, біля якого ніби притулилося мешкання Олени

Панасовни, весело щебече якась маленька пташка. Відкривши віконце, Павлик поглядає на цю пташку і щось думає.

Олена Панасовна одягає в цей час маленьких Віру і Надію, і йде до кухонної плити, де вариться сніданок. Побачивши замислившогося Павлика біля вікна, вона підходить до нього і, взявши його за плече, ласкаво говорить йому: ти б, Павлику, допоміг би мені зараз дещо на кухні, а по сніданку піди прогулятися трохи на двір — бачиш яка гарна погода! Павлик повертається до мами, і побачивши, що їй бракує палива, вадразу ж біжить до сарайчика і незабаром приносить звідти чималий оберемок сухих дров. Прочистивши колісники плити і підкинувши до неї кілька сухих поліняк, Павлик розкриває кострулі і робить їм відповідну перестановку, щоб готуюча для сніданку їжа була на найбільшому вогні.

Вже в найближчий час у кострулях чується кле-кіт кип'ятіння і наш юний «кухар» відразу ж прича-няє піддувайло, щоб знову зменшити силу вогню.

Незабаром сніданок був готовий і Павлик, смачно поснідавши звареної «ним» їжі, пішов прогулятися на подвір'я.

Побачивши, що на подвір'ї немає нікого з його то-варишів, Павлик заходить до бесідки і сідає там біля маленького столика, на якому лежить якийсь ілюстро-ваний журнал, очевидно залишений тут ще вчора сім-надцятирічною донькою Петра Савича Лідєю, що ча-стененько заходить до цієї бесідки. Павлик розгортає цей журнал і починає розглядати в ньому ілюстрації. Раптом, зовсім несподівано для нього, до його слуху доноситься ледве чутний шелест чийхсь кроків, а слі-дом за цим легенький доторк чуєсь руки до його пле-ча. Він обертається і бачить перед собою Валю. А, Ва-ля! — промовив зраділий Павлик, і повернувшись до неї сказав їй: от і добре, що ти прийшла сюди, бо я

вже шукав тебе, щоб сказати тобі дещо нового. Валя дивилася на Павлика своїми веселими гарними очима і з зацікавленням чекала, що скаже він їй.

А знаєш, Валя — якимсь притихшим голосом продовжував далі Павлик, — ми їдемо додому.

До якого дому? — з якоюсь байдужістю запитала Валя Павлика, зовсім не розуміючи про що він говорить.

Так, Валя, правда, додому їдемо. — До Зінькова, до Соколовщини, до нашої бабусі та до наших знайомих і рідних.

Мама сказала вчора, продовжував далі Павлик, що незабаром будемо вже і від'їздити звідси.

Зрозумівши тепер, що Павлик говорить їй правду, Валя з помітним занепокоєнням поглянула на Павлика і запитала: а хіба, Павлику, вам тут погано?

Так, Валю, дуже погано! У мами немає грошей, щоб нам купувати щось їсти — сказав їй Павлик і відразу схилив свою голову.

То ми вам дамо грошей, Павлику, — швидко відповіла йому Валя і ніби аж зраділа з того, що знайшла вихід з положення...

Ти знаєш, Павлику, продовжувала вона далі, у моєї мами я бачила гроші і я попрошу її, щоб вона їх вам позичила...

Е, Валю, зітхнувши сказав Павлик, ваші гроші і вам будуть потрібні, а до того, правду кажучи, що нам нічим буде їх вам і віддавати. Сама ж знаєш, продовжував він, що прокляті мільтони у нас все забирають, а моя мама дуже слаба, щоб на тяжкій роботі щось нам заробити. А до того, Валю, продовжував він далі, що не тільки моїй мамі, але також і мені хочеться їхати додому. Ех, Валя, якби ти тільки знала як гарно у нашій Соколовщині. Підеш, бувало, з дідусявого подвір'я до його загородженої тином пасіки, а там, серед зеленої травиці, що ніби змішана з тисячами різноко-

льорових квіточок, немов козаки стоять рядами пофарбовані чистенькі вуліки, гудуть і літають під злотистим соняшним промінням дідусеві бджоли-трудівниці; легенько стрибають по гілочках дерев і весело щебечуть найрізноманітніші пташки і птахи, а по зелених вітах ніби замріяного лісу тихо шумить легенький весняний чи літній вітрець і, ніби співаючи там свою казкову лісову пісню, ніжними доторками несе на тебе свою приємну літню прохолоду. Повернешся набік, глянеш угору і перед тобою в грайливому соняшному сьайві пучками червоніють і жовтіють найрізноманітніших гатунків вишні, шпанки чи якась інша садовина, що росте і, в залежності від пори року, досягає тут на різних розлогих чи кучерявих деревах, за якими мій дідусь в окулярах, з пилочкою, великими садовими ножицями чи кривим садовим ножем у своїй руці, старано доглядає тут, щоб потім щедро частувати їхніми плодами всіх тих, хто захопить до його пасіки.

Але ось тобі забажалося перелізти через тин і піти з пасіки в гущавину лісових дерев.

Не встигнеш стрибнути з цього тину як ти відразу потрапляєш ніби в обійми розкішних зелених кущів дорідної ліщини, що своїми вітами ніби кличе тебе сховатися в її затінку, від проміння піднявшогося вже досить високо ранково-денного літнього сонця.

Відійдеш ще кілька кроків і тебе вже ховають у своєму затінку не тільки ростучі тут низькорослі деревця чи кущі, а й велетенські дуби чи липи, на яких десь високо, високо весело стрибає з гілки на гілку пухнастохвоста брунатна білочка, або дивиться на тебе і спокійно грузе якогось жолудя чи то горішка. Та ось, ніби поза твоєю волею, ти повертаєшся набік і бачиш як в кількох кроках від тебе за маленькою зеленою полянкою, де ніби пишаються своєю красою кучеряві кущі і кущики, в гущині зелених вітів притаївся

пустунчик соловейко, що всього кілька годин тому весело щебетав тут і розносив навкруги свою незрівняну ні з якою пташину пісню та розливав своє чарівно-гарне солов'їне скерцо у ранковій прохолоді цього казково-прекрасного куточка рідної мені Соколовщини.

Але мені знову хочеться йти далі. Я виходжу на вузеньку стежечку і прямую до любого мені ставища.

Вийшовши з цього куточка лісу, на невисокому пригорку я бачу численні дерева яблунь і груш, що також старано огорожені чепурним тином. Але я минаю цей сад і продовжую прямувати далі. Пройшовши ще кілька десятків кроків я підходжу, нарешті, до самого центру ставища. З його лівого боку, також на пригорку, розкинувся ще більший і культурніший плодовий сад, а біля мене течуть грайливі, кришталево-чисті струмочки, що аж з линникової поляни спускаються через усе ставище до дідусявого базка, і ховаються там в досить глибокому яру, на боках якого ростуть високі дерева та кучеряві кущі.

Повернешся тут навкруги, вдихнеш у себе чистого соколовшанського повітря і тобі ще раз схочеться подивитись на знайомий вже мені інший куточок лісу, де було не раз з Олесем, Шуркою, Сергієм та Михайлом Соколовськими я ходив збирати гриби та ягоди; варив увечорі зі студентами, що приїздили у свій відпуск до мого дідуся, так звану травневу кашу; слухав там щебетання пташок, підстерігав сорок, сойок, шпаків та сорокопудів, щоб взяти з їхнього гнізда по одному яечку для колекції, та брав звідти ще багато, багато різної втіхи, про яку, зараз, навіть тяжко і говорити тобі, Валю.

Не відриваючи своїх очей від Павлика, Валя, з якоюсь невимовною жадобою, слухала кожне його слово, і коли він перестав їй далі говорити, вона благально промовила до нього: Павлику, Павлику, розкажуй далі, я так хочу тебе слухати.

По цих словах Павлик ніби з полегшенням легенько зітхнув, поглянув на Валю, і відсунувши від себе згаданий вже нами ілюстрований журнал, почав далі:

З другого боку ставища розкинулася височенька зелена горка з якої, в зимку, ми не раз спускалися на санчатах, і перекидаючися на них весело сміялися серед пухкого біленького сніжка. За цією горкою знову починається ліс, де колись Петро Іванович Соколовський водив мого тата, Олеся і мене видирати хижого птаха. Але мені чомусь хочеться йти понад головним струмком ставища обсадженим кучерявими вербами та, зрідка, ростучими понад ним дубами та липами, насадження яких тягнеться аж до невеликого озерця розкішної линникової поляни. В цей час з плодового садка, біля якого ростуть також і дикі лісові груші та кислиці, чується знайоме щебетання крутиголовки. Десь за горою ніби відгукується їй її старший сусід по дуплах — чубатий одуд, а з густого лісу виразно чується своєрідно-колискова пісня дикої горлиці. Та я не зупиняюсь і далі прямую понад цим кришталево чистим струмочком і, насолоджуючися навколишнім краєвидом та втішаючись щебетанням пташок, непомітно доходжу до знаної вже нам линникової поляни. Тут доводиться мені зупинитися. Куди йти? Де відпочити і разом з цим знову потішити свою душу і зір новими казково-гарними куточками цього чарівного краю, який і тепер здається мені, Валю, найкращим у цілому світі...

Та ось і вона, ця Божо-прекрасна красуня соколовцанських околиць, зелена, рівна і простора поляна, серед якої, майже непомітно, в травиці, протікає чистенька водичка, що маленьким струмочком спускається до невеликого озерця - річечки, посередині якого ледве помітно колишуться легенькі прозорі хвилі.

Повертаюся направо і раптово мій зір зупиняється на кількох десятках розкішно роквітнувшихся на воді

білих чи жовтих лілій. Я підходжу туди і сідаю на березі цього невеликого озерця - річечки, що розкинулося на цій поляні в яких кількох десятках кроків від густого, здається, вже вікового лісу. Легенький вітерець стиха повіває над зеленим берегом цього озерця і своїми ніжними доторками колишить поодинокі ростучі тут очеретини та спичаки густої куги.

За кілька кроків від мене з водорослі на водоросль перелітають і сідають десятки прозорокрилих, різнокольорових коників - літунців і заводять на них відрадну моїй душі свосвідну пісню — скерцо. В прозорому водяному дзеркалі цього озерця я бачу як інколи пропливають маленькі рибки, і помахуючи у воді своїми хвостиками ніби зазивають мене цим до себе у гості... Я підсуваюся ближче до берега і, опускаючи свої ноги в прозора-чисту і теплу водичку, хлюпочуся в ній своїми ногами, торкаючися інколи пальцями своїх ніг м'якенької травички, що ростучи над берегом виходить де-не-де кущами з води.

Навколо мене настає цілковита тиша. Пташки на якийсь час зупинили своє щebetання, а пустунчик вітерець, здається, ось, ось полетить вже на спокій і залишить також на якийсь час свої потішні витівки...

Я й сам відчуваю вже якусь втому і мене хилить до сну.

Але ось, несподівано, на великому дубі голосно зойкнула галаслива сойка і помахуючи своїми крилами швидко сховалася в гушчині вікових дерев. Я негайно встаю зі свого місця і підходжу до самого лісу, щоб уважно оглянути дерево звідки вилетів неспокійний птах.

Але мені відразу стає чомусь шкода покидати це приваблююче до себе озерце і я ще раз повертаюся до лона його прозорого водяного дзеркала і пильно дивлюся на нього.

Та ось, за кілька кроків переді мною, в його чи-

стих водах я помічаю виразні тіні великих дерев, і мені здається, що там, десь далеко, аж на самому дні цього озера у відзеркалених водою вітах дерев хлюпочуться казкові русалки, і ніби простягаючи до мене свої маленькі рученята заманюють мене до свого водяного царства... Мені стає від цього якось страшно і я швидко залишаю цей чарівно-прекрасний куточок природи і виходжу на знайомі мені стежки і доріжки, що стеляться аж до так званого дідусевого липника*) (у якому, до речі, лип майже вже зовсім не було).

Пройшовши ще кілька десятків кроків, я потрапляю на невелику зелену галявину, навкруги якої росте густа ліщина та кілька диких лісових груш. Знаючи, що в цих околицях лісу буває багато суніць і полуниць, я приглядаюся навколо ростучих тут зелених кущів, що ніби красуються перед цією галявиною, і відразу ж помічаю численні кущики з червоніючими ягодами. Добре підкріпившись тут соковитими і пахучими суніцями та полуницями, я прямую до найвищого у липнику дуба і дійшовши до нього, зупиняюся. Петро Іванович говорив, що цей дуб віщує всьому дідусевому роду якесь велике нещастя, бо росте він у вигляді виразно означеного гілками хреста, який видніється майже з самого передмістя Зінькова. З острахом глянувши на цей природний хрест і вийшовши на зелений спуск Петра Івановича, де на поодинокі ростучих деревах весело посвистує красуня іволга, я спускаюся по ньому аж до розкішного соколовщанського поля і зупиняюся біля густих і високих ланів дохідного жита і пшениці, по яких вже весело гуляє піднявшийся знову літній вітерець і майстерно стелить по них рясні і безкраї зелено-жовті хвилі. Аж тут мені справді хочеться їсти і я, забуваючи про все, починаю згадувати свою бабусю, що щедро частує мене борщем, смаженими курчатами чи голуб'ятами, а часом, щоб не бачив мій дідусь, і м'якою солодкою пастилою, що во-

на напікає з яблук для зими, і хоронить її в коморі у великому ящику чи скрині.

Скінчивши на цьому свою довгу подорож, я швидко прямую до дідусевого подвір'я і на порозі хати зустрічаюся з мамою, яка махає на мене пальцем і страшить мене, щоб я так довго не ходив по лісу і своєчасно приходив на обід, який вже був не тільки приготований, але вже і давно спожитий всіма членами дідусевої родини.

Павлику, Павлику, перебиваючи йому розповідь, скрикнула Валя, а чи можна і мені з мамою поїхати до вашої Соколовщини?..

Чому ні, Валя! — певно що можна... — сказав зраділий Павлик і в правдивому екстазі вхопився своїми руками за Валіну ручку. В цей час з вікна почувся голос Олени Панасовни, яка наполегливо звала Павлика до себе. Павлик ще раз ласкаво поглянув на Валю, легенько торкнувся своєю рукою її плеча і швидко побіг до хати.

XVIII.

Минуло кілька днів. До від'їзду вже все було приготоване і Олена Панасовна разом з Олександрою Панасовною, яким допомагали у їхній праці Олесь, Павлик та Наталочка, допаковували вже останні свої речі.

Не обійшлося тут і без Валі. З болем у своєму серці, що щеміло у неї якоюсь невимовною дитячою тугою, дивилася вона як її юні друзі готувалися вже до свого від'їзду.

Але що зробиш? — думала вона. Мама моя не хоче їхати до... Соколовщини, а що я зроблю без неї? Воно б і Павликові не обов'язково треба б було туди їхати, так бач, каже він тепер, що мама його наполягає на тому. От коли б воно перевернулося ще так, щоб вони зовсім туди не поїхали. Сталося ж вже з полков-

ником Гончаровим, що він аж з Новоросійська повернувся додому, не побоявшись навіть і більшовиків...

Ех, Павлику, Павлику!

Я б не покинула тебе, коли б мене навіть тягли з Катеринодара, а ти, бач, сам казав мені, що хочеш їхати до Соколовщини — думала тут Валя, тихо стоячи у куточку кімнати. В цей час коло дверей почувся гуркіт під'їзджуючого воза, і за якусь хвилину до хати зайшов вже досить старенький чоловік. Це був візник, який мусив відвезти речі і родину Олени Панасовни до залізничної станції Кубанської столиці.

Слідом за візником до хати увійшла також і Валіна мама, і всі разом почали грузити речі на стоявшого біля хати невеликого воза, в якого було впряжено поганенького коня. Попроцавшись з старенькими господарями дому— Петром Савичем Скакуном та його дружиною Ориною Романовною, а також і з Валіною мамою, Олена Панасовна знову підійшла до воза і почала розміщувати у ньому маленьких Вірочку та Надію, а також призначувати для кожного з від'їзджуючих відповідні на цьому возі місця.

Недалеко від Олени Панасовни тихо стояла Валя і в безнадії поглядала на від'їзджуючих.

Побачивши засмучену Валю, Павлик підійшов до неї і подавши їй руку сказав: ну, бувай здорова, Валя, може ми ще колись побачимося...

Валя відразу підняла свою голову і Павлик побачив, що в її очах забреніли сльози.

Стримуючи себе все ж від хвилювання, вона також простягла йому свою руку і тихо сказала: — прощай, Павлику! Слідом за цим вона раптом повернулася і, притискуючи свій маленький кулачок до своїх очей, швидко побігла до своєї хати. В цей час віз з від'їзджуючими виїхав з двору і, під гуркіт своїх окованих залізними шинами колес, легко покотився на низ по знайомій вже нам Карасунській вулиці. Почувши

гуркіт від'їзджуючого воза, Валя відразу ж ніби очулася від свого тяжко пригніченого стану, і не чекаючи ні хвилини прожогом кинулася до хвіртки.

Вибігши на вулицю вона побачила сидячого на возі Павлика, що в цей мент кудись дивився на бік.

З тужливим дитячим серцем вона проводила його своїм засмученим поглядом все далі, і далі від себе.

Віз, на якому їхав тепер Павлик, підкочувався вже аж до рогу сусідньої вулиці і з хвилини на хвилину мусив був вже сховатися за її рогом.

Раптом, несподівано для Валі, Павлик повертається назад і, побачивши її стоячою біля хвіртки, щосили махає їй своєю дитячою ще рукою.

Прощай, Валя, — ніби говорить ця маленька ручка Павлика. Прощай, Павлику — відповідає їй ласкавий погляд Валі, у якої в цей час також підводиться догори її маленька ручка і легенько ворущачи своїми пальчиками проводить Павлика аж до того місця, де він зовсім зникає з погляду Валі за рогом сусідньої вулиці.

Кінець 1-ї частини.

